

баробар буд. Аз ин бармеояд, ки дар Аргентина заминдорин калон маъмул будааст. Аксарияти аҳоли ё камзамин ва ё безамин буд. Бинобар ин соҳибони латифундияҳо заминҳои худро ба ичора медоданд. Латифундияҳои Аргентина бештар ба содирот нигаронда шуда буданд.

Хукумати радикалҳо бо сардории Иригойен. Соли 1916 дар Аргентина интихоботи навбатии президентӣ баргузор гардид. Дар он нерӯҳои заминдори ҳуқуқронӣ бо сармояи хориҷӣ ва пеш аз ҳама бо Англия алоқадоршта шикаст хӯрданд. Ҳизби асосии оппозитсионӣ – Иттифоқи Шаҳрвандии Радикалӣ (ИШР) галаба кард. 12 октябри соли 1916 президенти Аргентина асосгузори Ҳизби Либералӣ Иполито Иригойени 64-сола интихоб шуд.

Хукумати Иригойен як қатор чорабиниҳоро амалӣ кард. Баъд муддати тӯлонӣ дар мамлакат тартиботи конституционӣ барпо гардид ва озодиҳои демократӣ аз нав барқарор карда шуданд. Идораҳои давлатӣ қисман аз унсурҳои ғриҷӣ тоза карда шуданд. Иригойен мехост, ки ҳокимияти ашрофони заминдор – латифундиядоронро маҳдуд карда, мулкдорони хурд ва миёнаро дастгирӣ намояд.

Хукумати нав рушди саноати миллиро харҷониба ҳавасманд мекард. Барои аз тобиёти хориҷӣён баровардани иқтисод ва молияи Аргентина корҳои зиёдеро ба сомон мерасонд. Иригойен барои ба зеринзорати давлат гирифтани саноати нафт аҳамияти калон медод.

Хукумати Иригойен ба рушди нумӯи маориф ҳам тавачҷӯх зоҳир мекард. Дар мамлакат ҳазорҳо мактабҳои нав кушода шуданд. Соли 1919 дар донишгоҳҳо ҳам ислоҳоти демократӣ гузаронда шуд.

Дар сиёсати хориҷӣ ҳукумати радикалҳо принсипи соҳибхитиёрии миллий, ба корҳои дохилии давлатҳо даҳлат накардан, ҳамкориҳои байналхалқӣ ва ҳифзи сулҳро татбиқ менамуд. Хукумати Аргентина бо ҳамин сабаб аз воридшавӣ ба Ҷанги якуми ҷаҳонӣ даст кашида, онро ҳамчун ҷанги истилогарона маҳкум кард. Аргентина Низоми Версалро низ маҳкум карда, эълон дошт, ки он дар худ хавфи ҷанги навро ниҳон кардааст.

Аргентина муқобили даҳлати ИМА ба корҳои дохилии давлатҳои Америкаи Лотинӣ баромада, ба муборизаи ватанпарварони Америкаи Марказӣ бар зидди таҷовузкорони Америка ҳамраъӣи худро баён намуд. Иригойен кӯшиш кард, ки барои ба таҷовузи ИМА истодагарӣ карда тавоништан Иттифоқи ҷамоҳири Америкаи Лотинӣ созон дода шавад, вале ҳукуматҳои давлатҳои Америкаи Лотинӣ пешниҳоди Иригойенро дастгирӣ накарданд.

Аргентина дар солҳои 1921 – 1929. Сарфи назар аз он ки дар давраи баъдиҷангӣ Иттифоқи Шаҳрвандии Радикалӣ ҳамчун ҳизби ҳуқуқрон дар мамлакат талбирҳои самараноки иқтисодӣ ва сиёсати

дурусти миллиро ба амал мебаровард, вазъи иқтисодии мамлакат ханӯз ҳам хуб набуд. Ин ҳолат ба фаъолияти хизбҳои сиёсӣ ҳам таъсир мерасонд. Дар миёнаи солҳои 20-ум Ҳизби Иттифоқи Шахрвандии Радикалии ҳукмрон ба ду гурӯҳ тақсим шуд – каноти ростгаро ва каноти чапгаро. Ба каноти чапгаро Марсело Алвеар роҳбарӣ намуда, манфиатҳои буржуазияи либералиро ифода мекард. Алвеар аз соли 1922 то соли 1928 дар мансаби президенти Ҷумҳурии Аргентина буд. Ҳукумати Алвеар аз идомаи ислоҳоти Иригойен даст кашид. Ҷонибдорони Иригойен талаб мекарданд, ки тавассути ислоҳот дар Аргентина мавқеи сармояи хориҷӣ суст карда шавад. Пешниҳоди Иригойенро ақсарияти аҳолии дастگیرӣ мекард. Бинобар ин Иригойен бори дуюм соли 1928 ба сари ҳокимият омад. Ҳукумати Иригойен тамоми ҷидду ҷаҳди худро ба он равона кард, ки саноати истихроҷ ва коркарди нафти Аргентинаро миллии қунонад. Иригойен таклиф пешниҳод намуд, ки ИМА ба корҳои Американи Латинӣ даҳолат накунад. Ҷ муборизаи озодихонаи Сандиноро бар зидди империализми Америка дастگیرӣ мекард. Ҳамаи ин ба тезу тунд шудани муносибатҳои байни Аргентина ва ИМА сабаб шуд. Ҳатто кор ба ҷое расид, ки онҳо сафирҳои худро боз хонданд. Дар ҳолати муҳолифат бо инҳисорҳои америкавӣ ва ҳукумати ИМА ҳукумати Иригойен ҳаракат мекард, ки бо рақиби ИМА – Англия муносибатҳои анъанавии Аргентинаро хуб ба роҳ монад. Ҳукумати Иригойен ҳатто бо назардошти манфиатҳои миллии бо Иттиҳоди Шӯравӣ ҳам муносибатҳои тичоратӣ ва иқтисодӣ барқарор кард. Иттиҳоди Шӯравӣ барои саноати нафти Аргентина таҷҳизот мефурӯхт. Аргентина аз ИҚШС нафт ҳам меҳарид.

Нерӯҳои опозитсионӣ аз вазъи ноустувори иқтисодии Аргентина ва онро дастگیرӣ накардани империализми Америка истифода бурда, барои аз сари ҳокимият дур кардани Иригойен тайёриӣ меиданд.

Табаддулоти ҳарбии соли 1930 дар Аргентина. 6 сентябри соли 1930 ҷузъу томҳои артише, ки ба он генерал Хосе Урибуру фармондеҳ буд, табаддулот карданд. Иригойен муқобилият нишон наод. Табаддулотчиён Иригойенро ба яке аз ҷазираҳои Ла-Плате бадарға карданд. Хосе Урибуру худро президенти муваққатии дорони ваколатҳои фақуллода эълон кард. Баъди табаддулот ҳокимият ба ихтиёри заминдорону тоҷирон ва олигархияи молиявӣ, ки бо сармояи хориҷӣ, ҳарбиён ва рӯхониёни балеандмартаба алокаманд буд, гузашт. Қафолатҳои конституционӣ бекор карда шуда, мамлакат дар ҳолати муҳосира эълон гардид. Барои мубориза бар зидди коммунизм шӯъбаи махсус созон ёфт. Инчунин созмони террористии ҳарбии фашистимаоби Легиони шахрвандии Аргентина низ таъсис дода шуд. ИМА ҳукумати нави Аргентинаро ҳамон лаҳза ба расмият шинохт.

Вале ҳукумати Урибуру дар байни оммаи халқ обрӯӣ надошт. Халқи Аргентина бар зидди ӯ муқовимат ҳам кард. Ин буд, ки Урибуру соли 1931 аз усулҳои диктаторӣ даст кашид. Ӯ моҳи феврالی соли 1932 дар Аргентина тартиботи конституциониро аз нав барқарор кард. Дар интиҳоботи президентӣ Ҳизби Миллӣ-Демократии навташқил дар сафҳои худ нерӯҳои консервативиро муттаҳид карда, ба президент интиҳоб шудани Августин Хусто (1932–1938) муваффақ шуд. Ин шахс иштирокчии ғайри табодулотии соли 1930 буд. Августин Хусто мамлақатро бо роҳи демократӣ набурд. Баръақс, президенти нав бо роҳи Урибуру рафта, озодиҳои демократиро маҳдуд кард ва бар зидди нерӯҳои демократӣ мубориза бурд.

Ғайриҷиштинопазирӣ. Зӯровари инхисорҳои хориҷӣ, ҳукумати Аргентина ва нерӯҳои иртиқонии оштинопазир дар миёнаи солҳои 30-юм нерӯҳои чапгаро ва демократиро ба мубориза бархезонданд. Моҳи июли соли 1933 мурофиан дафни президенти аз ҳокимият маҳрумшуда Иригойен ба намоиши бузурги зидди ҳукумати табдил ёфт, ки дар он ҳазорҳо нафар одамон ширкат варзиданд. Моҳҳои феврал–апрели соли 1935 дар Санта-Фе, Ла-Плата ва Тукуман хангоми баромадҳои оммавии халқ аввалин маротиба ҳизбҳои гуногун – радикалҳо, коммунистон ва сотсиалистон ҳамкорӣ карданд. Минбаъд ин ҳамкориҳои ҳизбҳои муқобили ҳукумати Хустобуда идома ёфт. Ба муборизаи умумихалқӣ бар зидди тартиботи Хусто иттифоқҳои касаба, коргарон ва нерӯҳои дигари иҷтимоӣ сисёӣ низ ҳамроҳ шуданд.

Қидду чаҳли нерӯҳои чапгаро барои ташқил намудани чабҳои халқӣ чаҳдин сол давом кард, лекин он таъсис наёфт, чунки муҳтавои барномаи аксарияти нерӯҳои зидди ҳукумати аз ҳамдигар дур буд. Яке меҳост, ки дар мамлақат ҷомеаи демократӣ бунёд карда шавад, дигараш – ҷомеаи сотсиалистӣ, сеюмаш – баргаштан ба ҷомеаи феодалӣ ва ғайра.

Ба ҳар ҳол муборизаи нерӯҳои зидди ҳукумати дар солҳои 30-юм барабас нарафт. Баъди соли 1936 дар мамлақат таъқибот хотима ёфт. Ҳатто лоиҳаи қонуни "Манъи ғайриҷиштинопазирӣ" рад карда шуд. Моҳи феврالی соли 1938 президенти Аргентина намояндаи қаноти чапи Ҳизби Миллӣ-Демократӣ Роберто Ортис интиҳоб шуд. Ӯ ба нерӯҳои оппозитсионӣ гузашт кард. Масалан, шахси иртиқопешаи гузаро А. Фреско аз вазифаи губернатори музофоти Буэнос-Айрес сабуқдӯш карда шуд.

Аргентина дар арафаи Ҷанги дуҷуми чаҳонӣ дар чунин вазъият қарор дошт. Тавре ки дидем, Аргентина дар бораи ҷанги дар пешистода ягон андеша ҳам надошт, ҳарчанд дар он ҷо ҳам қайҳо боз унсурҳои фашистӣ аз Германия омада ба ғайриҷиштинопазирӣ оғоз карда буданд.

1. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба Аргентина чӣ фоида овард? 2. Ширкатҳои хориҷӣ дар Аргентина чӣ маънаро доштанд? 3. Иполито Иригойен аввалин маротиба кай президенти Аргентина интихоб шуд? 4. Иригойен барои маҳдуд кардани фаъолияти ширкатҳои хориҷӣ дар Аргентина ва принсипи соҳибхотӣ мамлакат чӣ қарор кард? 5. Дар бораи ҳукумати Алвеар маълумот диҳед. 6. Бо кадом сабаб Иригойен соли 1928 дар Аргентина бори дуюм президент интихоб шуд? 7. Чаро Иригойен дар сиёсати хориҷии Аргентина ба ИМА неӯ ба Англия тақия мекард? 8. Хосе Урибуру кай ва чӣ тавр табодули ҳарбӣ кард? Баъди табодулот ӯ дар мамлакат кадом тартиботро ҷорӣ намуд? 9. Урибуру дар ҳақиқи Иригойен чӣ чора андешид? 10. Чаро Урибуру соли 1931 аз усули диктатории идораи Аргентина даст кашид? 11. Хусто дар солҳои 1932 – 1938 Аргентинаро чӣ тавр идора кард? 12. Президент Роберто Ортис аз президент Августин Хусто бо чӣ фарқ мекард? 13. Аз маънои хулоса бароред.

---

§ 16. БРАЗИЛИЯ

Шарҳи умумӣ. Бразилия яке аз давлатҳои калонтарини дунё буда, масоҳаташ 8,5 миллион км² аст. Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ аҳолии Бразилия 25 – 30 миллион нафарро ташкил мекард. Ҳокимияти давлатӣ дар ин мамлакат дар дасти сармоядорони "қаҳвагӣ"-и иёлоти Сан-Паулу ва Минас-Жеранс буд.

Ҳамин ки давраи империализм фаро расид, барои нуфуз дар Бразилия муносибатҳо дар байни Англия, ИМА ва Германия тезу тунд шуданд. Дар аввали асри XIX ба Бразилия воридшавии сармояи ИМА ва Германия афзуд, вале дар ин мамлакат дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ мақоми ҳукмрон дар дасти Англия буд. Соли 1945 қарзи умумии Бразилия аз мамлакатҳои хориҷӣ ба 0,5 миллиард доллар расид. Маблағгузори бевоситаи Англия дар Бразилия 1,1 миллиард ва ИМА ҳамагӣ 50 миллион долларро ташкил мекард. Дар соҳаи савдо бошад, баръақс солҳои 1908 – 1913 ҳиссаи ИМА 38,1 фоиз ва ҳиссаи Англия ҳамагӣ 16,9 фоиз буд.

Оқибатҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар Бразилия. Аксарияти мардуми Бразилия ҷонибдори Антанта буд, гайр аз мустамликаҳои ниммиллионнафараи немисии қисмати ҷанубии мамлакат. Ин давлат дар Ҷанги якуми ҷаҳонӣ бевосита иштирок накарда бошад ҳам, ба Конференсияи сулҳи Париж даъват карда шуд.

Ҷанг барои Бразилия дар соҳаи иқтисодиёт ва сиёсат оқибатҳои доманадор дошт. Бо сабаби заифшавии алоқаҳои иқтисодӣ бо мамлакатҳои Европа дар Бразилия аҳамияти сармояи Америка ниҳоят

баланд шуд. Сармояи ИМА ба Бразилия бо суръати даҳчанд ворид мешуд. Зарурати ба хориҷа содир кардани қахва, қатрон, чарм, пахта ва маҳсулоти дигар Бразилияро маҷбур сохт, ки ба мамлакат воридшавии молҳои кимати хориҷиро маҳдуд кунад. Ин чора ба тараққиӣ саноати худӣ мусоидат кард. Мисли пештара асоси истехсолоти саноатии Бразилияро бофандагӣ ва хӯрокворӣ ташкил менамуд. Қисмати асосии саноат моҳияти касибии мануфактурӣ дошт. Аз рӯи ҳисобҳои соли 1920 қариб дар нисфи корхонаҳои саноатӣ умуман ягон ҳел ҳаракатдиҳандаҳои бугӣ, механикӣ ва ё барқӣ истифода бурда намешуд. Дар баробари ин гурӯҳи начандон зиёда фабрикаҳо зиёда аз нисфи маҳсулоти саноатиро истехсол менамуданд. Дар ин корхонаҳо аз се ду ҳиссаи нерӯи қобили меҳнати мамлакат кор мекард.

Лашкарқашии "Сафи мағлубнашаванда". Баъди ба итмом расидани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ вазъи сиёсии Бразилия мӯътадил набуд. Ин ҳолат ҳатто дар артиши мамлакат ҳам ба назар мерасид. Қисми афсарони ҷавон дар ҳаракати "тененте" ("лейтенант") иштирок мекард. Ҳаракати "тененте" дар Бразилия ба обрӯи қалон соҳиб шуд, чунки зидди зӯроварии ашрофони Сан-Паулу, Минас-Жеранс ва ҳукумати иртиқоии Артуро Бернардос силоҳ ба даст гирифт. Аз ҳаракати "тененте"-чиён илҳом гирифта, иттифоқҳои касаба ва кишоварзон ҳам бар зидди тартиботи зиддиҳалқӣ ба мубориза бархостанд.

Аввали соли 1922 "тененте"-чиён дар гарнизонҳои Манаус, Салвадор, Ресиф, Кампо-Гранде ва ҷойҳои дигар шӯриш бардоштанд. Ҳукумат ин баромадҳоро бераҳмона паҳш кард. 5 июли соли 1922 бо роҳбарии лейтенант Антонио Сакейра Кампос дар истехкоми Копакабана Рио-де-Жанейро шӯриши нав ба амал омад. Ҳукуматдорон ин шӯришро ҳам бераҳмона паҳш карданд. Вале ҳаракати "тененте"-чиён бо ҳамин қатъ нагардид. "Тененте"-чиён шабакаи васеи ҷосусони пинҳанқори худро ташкил карда, муборизаи мусаллаҳонаи худро давом медоданд. Дар зери роҳбарии "тененте"-чиён 5 июли соли 1924 дар Сан-Паулу ҳам шӯриш оғоз ёфт. Баъди се рӯзи муҳорибаҳо шаҳр ба дастӣ шӯришчиён гузашт. Ба нерӯҳои ҳукуматӣ лозим омад, ки шаҳрро зиёда аз се моҳ муҳосира карда, бар шӯришчиён ғалаба кунанд. Дар ин шӯриш зиёда аз 4 ҳазор нафар одамон ҳалок гардиданд.

24 октябри соли 1924 гарнизони шаҳраки Санто-Анчело воқеъ дар ҷануби Бразилия бо шӯришчиёни Сан-Паулу ҳамроҳ шуд. Ҳамин тавр лашкарқашии "Сафи мағлубнашаванда" оғоз ёфт, ки он 647 рӯз давом кард. Ин саф дар баробари ҳарбу зарби майдони набард зиёда аз 24 ҳазор километр масофаро дар сар то сари мамлакат тай кард. Дар роҳпаймоии "Сафи мағлубнашаванда" аз 800 то 1000 нафар одамон иштирок карданд. Дар задухӯрдҳои ҳангоми ин роҳпаймоӣ

баамаломада тахминан 600 аскар ва 70 нафар шахрвандон ҳалок гардиданд. Лашкаркашони қаҳрамононаи "Сафи мағлубнашаванда" дар шуури халқи Бразилия нақши бузург гузошт. "Тененте"-чиён соли 1927 муборизан худро катъ карданд. Сарфи назар аз ин, лашкаркашони "Сафи мағлубнашаванда" барои ояндаи Бразилия аҳамияти бузург дошт.

Бразилия дар солҳои бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ. Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Бразилия зарбаи сахт зад. Нархи қаҳва се баробар паст фаромад. Истехсолкунандагони маҳсулоти дигари содиротӣ (аз он ҷумла пахта, қатрон, гӯшт, пӯст ва қанд)-ро дар ҳолати муфлисӣ гузошт. Муфлисшавӣ саноатро низ фаро гирифт. Масалан, соли 1930 дар Сан-Паулу зиёда аз 50 ғоизи заводу фабрикаҳо баста шуданд, корхонаҳои дигар дар як ҳафта танҳо 2 – 3 рӯз кор мекарданд. Зиёда аз 2 миллион нафар одамон бекор монданд. Бад шудани аҳволи мардум афзоиши ҳаракати иҷтимоиро ба вучуд овард.

Бӯҳрон дар байни табақаҳои ҳуқуқдорон ҳам зиддиятро тавлид сохт. Як қисми онҳо тақозо мекард, ки рӯй ба тарафи ИМА оварда шавад. Ин гурӯҳ соли 1928 бо номи "Иттиҳоди Либералӣ" иттифоқи сиёсии худро таъсис дод. Ин воқеа дар арафаи тайёри ба интихоботи президентӣ рух дода буд.

Номзад ба мансаби президенти мамлакат аз "Иттиҳоди Либералӣ" Жетулио Дорнеллес Варгас пешниҳод гардид. Ӯ собиқ губернатори иёлот Рио-Гранде-до-Сул буд. Иттиҳоди ҳукумати ростгаро ба мансаби президентӣ номзадҳои губернатори иёлот Сан-Паулу – Лулио Престес де Албукеркро пешниҳод намуд. Ҳар ду номзад ҳам барномаи пешазинтихоботии худро доштанд. Варгас барои баланд кардани обрӯй ва эътибори худ аз барномаи "тененте"-чиён истифода бурд. Иттиҳоди ҳукумати ростгаро муқобили ҳар гуна навгониро буд. Вале барои ба тарафи худ кашидани интихобкунандагон дар бораи барҳам додани бекорӣ, муқаррар намудани рӯзи кории 8-соата, татбиқи барномаи васеи сохтмони манзил ва ғайра ваъдаҳои меод.

Вале "Иттиҳоди Либералӣ" номзоди худро тавассути интихобот соҳиби мансаби президентӣ накард. Барои иҷрои ин мақсад силоҳ ба даст гирифт. Аз 3 то 23 октябри соли 1930 нерӯҳои ҳукумати рошумор карда, ба сари ҳокимият омад.

Ҳукумати нав, ки акнун ба он Ж. Варгас роҳбар буд, дар зарфи якчанд сол мамлакатро бо усули диктаторӣ идора кард. Ин усул норозигии васеи аҳли ҷомеаи Бразилияро ба вучуд овард. Корпартоӣ вусъат меёфт. Дар Ресиф, Нитеро ва шаҳрҳои дигар баромадҳои зидди ҳукумати ба амал омаданд. Дар иёлот Сан-Паулу, Парана ва Санта-Катарина деҳқонон ошӯб бардоштанд.

Мохи июли соли 1934 Конститутсияи Бразилия қабул карда шуд. Ж. Варгас президенти конститутсионии Бразилия интихоб гардид.

БОБИ Ш. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1939

§ 17. ЧИН

Чин дар оғози марҳалаи муосир. Дар оғози давраи муосири таърихи ҷаҳон Чин мамлақати аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда ва аз ҷиҳати сиёсӣ феодалию ниммустамлика буд. Мамлақатҳои империалистӣ Чинро воқеан ба мамлақати ниммустамлика табдил доданд. Дар бандарҳои ҷиноӣ маҳаллаҳои хориҷӣ ва муассисаҳои аз тарафи империалистон идорашаванда ба вуҷуд омаданд, ки як қисми қаламрави Чинро ҳамчун "заминҳои иҷорагирифта" аз худ карда буданд. Мамлақатҳои империалистӣ дар Чин артиш, флот, пулис ва муассисаҳои кашф (разведка)-и худро доштанд. Дар қаламрави Чин шаҳрвандони хориҷӣ ба молҳои воридотӣ бо ҳама гуна гумрукии аз 5 фоиз зиёдтарро муқаррар карда наметавонистанд. Қарзи хориҷии Чин ниҳоят гарон буд. Корхонаҳои муассисаҳои инҳисории хориҷӣ дар иқтисоди Чин нуфузи қалон доштанд.

Давлатҳои империалистӣ дар Чин ғайр аз истифодаи нерӯҳои худӣ ба ҳарбиёни ифротии ҷиноӣ низ таъҷибоваранд. Бо дастгирии сиёсӣ, молиявӣ, ҳарбӣ ва техникавӣ ва ғайраи давлатҳои империалистӣ ҳарбиёни ҷиноӣ дар музофотҳои ҳокимияти шаҳрвандиро ба даст мебароварданд. Бо чунин роҳи воситаҳои пули гумрукии дохилӣ ва вазифаи ҷамъоварии андозро аз худ мебарданд, ба ҳукумати марказӣ иттилоот накарда, пул сикка мебарданд.

Ҳаракати "4 майи соли 1919". Моҳи майи соли 1919 дар Чин ҳаракати меҳанпарастон оғоз ёфт, ки сабаби он қарори Конференсияи сулҳи Париж дар бораи Шандун буд. Германия ин музофотҳои Чинро ҳанӯз охири асри XIX ба мустамликаҳои худ табдил дода буд. Вале дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар Шандун империализми Ҷопон мавқеи худро мустаҳкам кард. Баробари хотима ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ мардуми Чин умед дошт, ки соҳибхотии Чин бар Шандун аз нав барқарор карда мешавад. Барои ин асоси бозғоимод ҳам вуҷуд дошт. Дар Ҷанги якуми ҷаҳонӣ Чин бар зидди Германия меҷангид. Вале ғайриҷамъдорӣ давлатҳои империалистии ИМА, Англия ва Фаронса Шандунро ба Ҷопон гузашт карданд.

Қарори Конференсияи сулҳи Париж дар бораи Шандун қаҳри ҷаҳониро ба бепоёни мардуми Чинро ба вуҷуд овард. 4 майи соли 1919 якумин шуда донишҷӯёни Пекин дар зери шиори "мубориза ба ҳама соҳибхотии миллӣ" гирдиҳамоӣ ва намоиши эътирозӣ доир гардонданд. Ҷавобан тақозо карданд хоинони миллат, ки Шандунро ба Ҷопон доданд, ҷазо дода шаванд. Ба намоишчиён табақҳои дигари

аҳоли низ ҳамроҳ шуданд. Ба муқобили иштирокчиёни намоиш пулис истифода бурда шуд. Ҷавобан ба ин 5 май донишҷӯёни Пекин дарспартой карданд. Ба онҳо донишҷӯёни Тяньзин, Шанхай ва шаҳрҳои дигар пайравӣ намуданд. Бо даъвати донишҷӯён мардуми Чин аз харидани молҳои ҷопонӣ даст кашиданд.

Моҳи июн ҳаракати зиёӣ ва донишҷӯён боз ҳам вусъат ёфт. Ин вақт маркази ҳаракати зиднимпериалистӣ ба шаҳри Шанхай кӯчид.

Дар натиҷаи муборизаи оммавӣ ҳукумати Чин маҷбур шуд, ки ба халқ гузашт кунад. Баъзе мансабдорони ҷопонимабро аз кор сабукдӯш кард, ба вакилони Чин фармуд, ки ба қарори Конференсияи сулҳи Париж дар бораи ба Ҷопон додани Шандун имзо нагузоранд ва иштирокчиёни намоишҳои зиднимпериалистии моҳи май ба зиндон партофтаҳо озод кард.

Ташкилҳои ҷабҳаи муштарак. Ҳаракати 4 майи соли 1919 қатъ нагардид. Баъди он ки моҳи феврари соли 1923 ҳукумати Сун Ят-сен мавқеи худро дар Гуанҷжоу мустаҳкамтар кард, барои рушди ҳаракати озодиҳои шароити мусоидтар фароҳам омад.

Сун Ят-сен роҳи мураккаби ҳаётро тай намуда буд. Ҷӯро ҳарбиён 2 маротиба (солҳои 1918 ва 1922) аз Гуанҷжоу ронда буданд. Сун Ят-сен барои таъсири ҷабҳаи муштарак камар баст. Ӯ хуб мефаҳмид, ки дар сурати муттаҳид будани оммаи халқ мумкин аст дар Чин инқилоб галаба кунад. Аз ин рӯ, ба роҳбарони Ҳизби Коммунистӣ пешниҳод кард, ки дар бораи ба ҷабҳаи муштаракӣ нерӯҳои инқилобӣ дохил шудани ХКЧ андеша кунанд. Дера нагузашта ин пешниҳод натиҷаи мусбат дод. Анҷумани III Ҳизби Коммунистӣ, ки моҳи июни соли 1923 дар Гуанҷжоу баргузор гардид, қарор қабул кард, ки ҷабҳаи ташкилкардаи Сун Ят-сен дастгирӣ карда шавад. Ин вақт Сун Ят-сен

роҳбари "Ғоминдан" (Ҳизби Халқии Чин) буд. Ҳамин тариқ, Ҳизби Коммунистии Чин ба Ҷабҳаи Ғоминдан дохил шуда, дар баробари ин мустақилияти сиёсӣ ва ташкилии худро нигоҳ дошт.

Сун Ят-сен

Анҷумани I Гоминдан моҳи январӣ соли 1924 бо иштироки коммунистон дар Гуанҷжоу баргузор гардид. Бо ҳамин Гоминдан ҳамчун қаблаи муштаракӣ ду ҳизб – Ҳизби Халқии Чин (Гоминдан) ва Ҳизби Коммунистии Чин таъсис ёфт. Анҷуман Қумитаи Иҷроияи Марказии Гоминданро интихоб кард, ки ба он як қатор арбобони ХКЧ ҳам интихоб гардиданд. Анҷумани Гоминдан эълония қабул кард, ки се принсипи қаблаи эълонкардаи Сун Ят-сен – "миллатдӯстӣ", "ҳокимияти халқӣ" ва "некӯахволии халқ" ба тариқи зайл маънидод карда шаванд: "миллатдӯстӣ" – ҳамчун мубориза барои аз зери зулми империализм озод кардани Чин, "ҳокимияти халқӣ" – ҳамчун мубориза барои ҷумҳурияте, ки дар он ҳокимият воқеан аз халқ аст ва "некӯахволии халқ" – ҳамчун баробаркунонии ҳуқуқи халқ ба замин бо роҳи тақсим кардани заминҳое, ки аз заминдорони калон ҳарида гирифта шудаанд, маҳдуд кардани сармоядорӣ тавассути милликунонии банкҳо, нақлиёт ва корхонаҳои калони моҳияти инҳисоридоштае, ки ба хориҷиён ва ё ба ҷиноихо тааллуқ доранд.

Табаддулӣ дар Пекин. Мустамликадорони хориҷӣ қўшиш мекарданд, ки ҳаракати озодихоҳиро дар Чин паҳш намоянд. Ин замон хориҷиён дар ҷануби мамлакат мавқеи худро мустаҳкам карда, бар зидди Гуанҷжоуи инқилобӣ лашкар мекашиданд, исён ва сўиқасдҳо ташкил мекарданд. Моҳи октябри соли 1924 дастаҳои мусаллаҳи тоҷирони Гуанҷжоу, ки роҳбарони онҳо бо империалистони англис робитаи мустаҳкам доштанд, исён бардоштанд. Исёнгарони Гуанҷжоу аз Гонконг силоҳ ва ёри моддӣ мегирифтанд. Ин исён тавассути нерӯҳои инқилобӣ паҳш карда шуд. Қўшиши ҳукумати Англия барои ташкил намудани таҷовузи рӯирости зидди Гуанҷжоуи инқилобӣ ба шикаст дучор гардид.

Шикасти нақшаи империалистии барҳам додани маркази инқилобӣ – Гуанҷжоу дар тамоми Чин болоравии нави ҳаракати ватанпарваронаро ба вуҷуд овард. Дар зери таъсири ин ҳаракат охири соли 1924 генерали яке аз гурӯҳҳои ҳарбии Шиймол – Фэн Юй-сян артиши худро "Артиши халқӣ" номгузорӣ карда, ғайриҷашмдошти гурӯҳҳои ҳарбии дар муқобили ҳамдигар дар ҳолати душманӣ қарордошта шаҳри Пекинро ишғол кард. Вале баъд маълум гардид, ки Фэн Юй-сян ба ҳукумати Гуанҷжоу ҷандон ҳамфикр набудааст.

Дар Пекин бо розигии Фэн Юй-сян ҳукумати рӯй ба тарафи Ҷопон ташкил карда шуд. Ин ҳукуमत конференсия орошта, ба он гурӯҳҳо ва шахсиятҳои гуногуни сиёсии мамлакатро даъват кард. Ба ин конференсия Сун Ят-сен ҳам даъват карда шуд. Ба Пекин Сун Ят-сен дар ҳолати касалии вазнин омада, 12 марти соли 1925 аз дунё даргузашт.

"Ҳаракати 30 май", Тобистони соли 1925 болоравии ҳаракати инқилобӣ марказҳои асосии Чинро фаро гирифт. Ғайр аз Гуандун дар музофотҳои дигари Чин бедодгарии империалистони хориҷӣ

хукмрон буданд. Яке аз вахшонияти мудхиштарини онҳо дар сарзамини Чин воқеаҳои хунини 30 майи соли 1925 буд. Пулиси англисии маҳаллаҳои хориҷинишин ба қониби иштироккунандагони намоиши зиддиҷопонии дар Шанхай ва Тсиндао баргузоргардида оташ кушод.

Қуштори 30 май қаҳру қазаби бепоёни мардуми Чинро ба вуҷуд овард. 1 июн дар Шанхай корпартии умумӣ ба амал омад, ки дар он то 200 ҳазор нафар одамон итирок намуданд, 50 ҳазор нафар донишҷӯён дарспартой карданд. Савдогарон дуконҳои худро бастанд. Молҳои ҷопониро намехариданд. Дар Шанхай ба ҳаракати зиддиимпериалистӣ сармоядорони маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуданд. Тобистони соли 1925 дар Шанхай корпартой катъ гардида бошад ҳам, он ба ҳаракати боз ҳам шадидтари миллию озодихоҳии халқи Чин замина гузошт.

19 июни соли 1925 аҳли меҳнати шаҳри Гонконг корпартоии зиддиимпериалистӣ оғоз кард. Мустамликадорони англис хостанд, ки ин корпартоиро тавассути силоҳ бартараф кунанд. Бо ҳамин мақсад 23 июн намоишчиёни Гуанҷжоуро тирборон карданд. Ин ҷинояти англисҳо боиси авҷ гирифтани муборизаи зиддиимпериалистӣ дар Чин гардид. Дар Гонконг ва Гуанҷжоу корпартоии умумӣ доир гардид, ки дар он то 200 ҳазор нафар одамон иштирок карданд.

Дар ин ҳолат намоёнҳои Гоминдан Чан Кай-шӣ, ки сардори мактаби низомӣ буд, моҳи марти соли 1926 табаддулоти ҳарбӣ гузаронда, дар мамлакат диктатураи ҳарбӣ ташкил намуд.

Лашкаркашии ҳукумати Гуанҷжоу ба Шимол. Мавҷудияти ҷабҳаи умумӣ имконият дод ба Шимол лашкар кашида, Ҷумҳурии Демократии Чин ташкил карда шавад. То баҳори соли 1926 ҳукумати миллию инқилобии Гуанҷжоу назорати худро на танҳо ба музофоти Гуандун, балки ба музофотҳои дигари Ҷануби Чин - Гуанси ва Гуйҷжоу ҳам паҳн кард. Баъд музофоти Хунан ҳам ба Гуанҷжоу ҳамроҳ карда шуд. Ҳаман ин барои ҳукумати Гуанҷжоу ақибгоҳи бозғамӣ ба вуҷуд оварда, имконият дод, ки ба лашкаркашии Шимол шурӯъ кунад.

Лашкаркашӣ ба Шимол 9 июни соли 1926 оғоз ёфт. Нақшаи ин лашкаркашӣ бо иштироки фаъолони мушовири ҳарбии шӯравӣ В. К. Блюхер мурағаб гардид. Артиши Миллию Инқилобӣ (АМИ) моҳи август Хунан, моҳҳои сентябр - октябр музофоти Хубэй ва моҳҳои ноябр-декабри соли 1926 музофотҳои Сянси ва Фусзянро ишғол намуд. То охири ҳамон сол ҳокимияти ҳукумати Гуанҷжоу 7 музофотро дар бар гирифт.

Артиши Миллию Инқилобӣ музофоту шаҳрҳои Шимолро паси ҳам ба даст медаровард. 22 марти соли 1927 шаҳри Шанхай ва рӯзи дигар шаҳри Нанкин ҳам озод карда шуданд.

Шикаст хӯрдани инкилоб. Баъди озод шудани шаҳрҳои Шанхай ва Нанкин давлатҳои империалистӣ ба тачовузи рӯирости зидди Чин даст заданд. Дар соҳилҳои Баҳри Чин зиёда аз 170 киштии ҳарбии онҳо ҷамъ шуда буд. 24 марти соли 1927 киштиҳои америкавӣю англисӣ бо артиллерияи шаҳри Нанкинро гулулаборон карданд. Дар баробари ин намоёндагони мамлакатҳои империалистӣ аз ҳукумати миллии Ухан қатъиян талаб карданд, ки ба "гунаҳгорон" ҷазо диҳад. Ҳукумати Ухан ӯҳдадор шуд, ки минбаъд ба баромалҳои зидди хориҷӣ роҳ наметоҳад ва барои "талафот"-и ба онҳо воридкарда узрҳои кард.

Гулулаборонкунии Нанкин барои Чан Кай-шӣ ишорае буд ба икдоми ошкорои зидди инкилоб. Дар амалӣ кардани табaddулот ӯ асосан ба артиши худ таъя кард. 12 апрели соли 1927 Чан Кай-шӣ фармуд, ки гирдиҳамони эътирозии зидди халъи силоҳи дастаҳои мусаллаҳи кӯҳканои Шанхай тирборон карда шавад. Ин табaddулоти аксулинкилобӣ буд. Баъди Шанхай табaddулоти аксулинкилобӣ дар Нанкин, Гуанҷжоу ва шаҳрҳои дигари Чини Шарқӣ ва Ҷанубӣ ба амал омад. Ҳазорон иштирокчиёни инкилоб қатл карда шуданд. Инкилоб шикаст хӯрд. 18 апрели соли 1927 дар Нанкин ҳукумати Чан Кай-шӣ таъкил карда шуд.

Гоминдан дар сари ҳокимият. Баъд аз табaddулоти ҳарбии соли 1927 Гоминдан ба ҳизби ростгаро табдил ёфта, дар идораи Чин танҳо ба артиш таъя мекард. Ташаккулёбии ҳокимияти Гоминдан дар натиҷаи бархӯрди гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣю иҷтимоӣ, гоминданҳои "нав"-у ҳарбиёни "кӯҳна" ва нерӯҳои минтақавӣ дар тамоми Чин қудратталаб ба амал меомад. Чан Кай-шӣ шиори дар байни мардум машҳури муттаҳид сохтани мамлакатро истифода бурда, лашкаркашии худро бар зидди дастаҳои ҳарбие, ки Чини Шимолиро дар зери назорати худ нигоҳ медоштанд, оғоз намуд. Ҷузъу томҳои артиши ба тарафи Гоминдан гузашта, моҳи июни соли 1928 Пекинро ишғол карданд. Моҳи декабри соли 1928 роҳбари нави ҳарбиёни Шимолу Шарқӣ Чжан Сюэ-лян ҳукумати гоминдани Нанкинро эътироф кард. Сарфи назар аз ин, ба Чан Кай-шӣ муяссар нагардид, ки тамоми Чинро муттаҳид кунад. Ҷанӯз ҳам шаҳру ноҳияҳои зиёде дар ихтиёри дастаҳои силоҳбадасти маҳаллӣ буданд.

Ҳукумати Нанкин аслан манфиатҳои буржуазияи калони Чинро ифода намуда, ҷонибдори танзими давлатии иқтисодиёт, марказонидани идораи давлат ва тамоми Чинро ба зери ҳокимияти худ муттаҳид кардан буд. Чан Кай-шӣ – даъвогари ҳокимияти олӣ барои ба ин мақсад расидан ба генералҳо, дастгоҳи ҳизбӣ, кашф, таблиғоти Гоминдан ва табақаи болоии идораи маъмури таъя мекард.

Дар зери шиори Сун Ят-сен онд ба се марҳалаи идоракунӣ (марҳалаи ҳарбӣ, марҳалаи пуштибонии сиёсӣ ва марҳалаи ҳокимияти

халқӣ) роҳбарони Гоминдан дар Чин диктатураи саҳти ҳарбӣ ва
политсиавӣ ташкил намуданд.

Таҷовузи Чопон ба Чин. Чопон баъд аз Чанги якуми чаҳонӣ
иктисодиёти худро аз нав барқарор карда, нерӯҳои ҳарбиашро бо
аслиҳаи ҳозиразамон мусаллаҳ намуда, бо давлатҳои дар Чин
ҳукмронбудаи Ғарб рақобат мекардагӣ шуд. Сиёсати хориҷии Чопон
маҳз ба Чин ниғаронда шуда буд. Иқдоми аввалини ин нақша аз
тарафи артиши Чопон ишғол кардани Шимолу Шарқии Чин буд, ки он
ба 18 сентябри соли 1931 роғт омад. Ба дастгирии мамлакатҳои хориҷӣ
умед баста, Чан Кай-ши ба артиши Чин амр кард, ки ба муқобилият ба
тарафи ҷануб ақибнишинӣ кунад. Вале Лигаи Миллатҳо, ки Чин ба он
муроҷиат карда буд, таҷовузкорро маҳкум накард ва дар ҳаққи вай
ягон чора ҳам наандешид. Чунин муносибат сабаб дошт. Англия,
Франса ва ИМА андеша мекарданд, ки Чопон ҳуҷуми худро дар
Манчурия густариш дода, баъд ба ИҚШС ҳамла хоҳад кард. Ин барои
онҳо хатарнок буд.

Дар муносибат бо истилогарон ва муносибатҳо дар байни
нерӯҳои сиёсӣ ҳарбии Чин ҳолати ҳайратангезе ба амал омад.
Мамлакатҳои Ғарб аз ёрӣ ба Чин рӯй гардонданд. Ҳукумати
Гоминдан бошад, ба ҷои зидди Чопон алайҳи Артиши Сурхи Чин ҷанг
карданро афзалтар медонист. Чопон бошад, аз ин ҳолат истифода
бурда, дар Чин ҷангҳои истилогаронаи худро давом медод. Моҳи
январии соли 1932 артиши Чопон ба Шанхай ҳамла кард. Артиши 18-
уми дар ин шаҳр мустақарбуда бо ҳамроҳии халқ бар зидди
истилогарони Чопон муқобилияти саҳт нишон медод. Задухӯрдҳо дар
Шанхай зиёда аз як моҳ давом карданд. Мувофиқи қарордоди
тарафайн Чопон Шанхайро ба даст даровард. Чин бошад, артиши
худро аз ин шаҳр бароварда, ӯҳдадор шуд, ки дар Чин пешии роҳи
ҳаракати зидди Чопонро мегирад. Моҳи мартии соли 1932 "ҳукумат"-и
лӯхтакмонанди рӯ ба Чопонии Манчурия дар бораи таъсиси "давлати
соҳибистиқлоли Манҷоу-Го" эълония паҳн кард. Ҳокими олии ин
"давлат" аз соли 1924 сар карда "император" Пу И – зурёти охирии
сулолаи Тсини соли 1911 аз тарафи инқилоб сарнагуншуда эълон
карда шуд.

Аввали соли 1938 артиши Чопон ба Чини Шимолӣ зада даромада,
ба Пекин ва Тяньзин наздик шуд. Моҳи май дар Тангу байни ҳукумати
Нанкин ва Чопон созишнома ба имзо расид. Мувофиқи он қисмати
шимолу ғарбии музофоти Хэбэй, ки ба Манчурия ҳамсарҳал буд,
минтақаи ғайриҳарбӣ эълон карда шуд. Моҳи июли соли 1935 ҳарбиёни
Чопон ба гардани ҳукуматдорони Чин созишномаи махфияро бор
карданд. Мувофиқи ин санад Чини Шимолӣ дар амал ба доираи
манфиатҳои Чопон таъдил ёфт.

Чанги озодихохонаи халки Чин. Чанги озодихохонаи халки Чин бар зидди Чопон солҳои 1935–1945 сурат гирифта буд. Дар масъалаи мубориза бар зидди истилогарони Чопон ду ҳизби сиёсӣ – Ҳизби Гоминдан ва Ҳизби Коммунистӣ қариб дар як мавқеъ қарор доштанд. 8 июли соли 1937 КМ Ҳизби Коммунистӣ халки Чинро даъват кард, ки бар зидди истилогарони Чопон бархезад. Ин ҳизб ба Гоминдан ҳам чунин мурочиат кард. 17 июли соли 1937 Ҳизби Гоминдан тавассути Чан Кай-шӣ изҳор кард, ки даъвати коммунистонро қабул мекунад. Чанги озодихохонаи халки Чин бар зидди Чопон як рӯз барвақттар – 7 июли соли 1937 дар наздикии Пекин оғоз ёфт.

Дере нагузашта Чабҳаи Муштараки Миллии ЗиддиЧопонӣ ташкил ёфт. Ба он ҳамаи нерӯҳои ватанпарвари Чин дохил шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ артиши Гоминдан ба 3 миллион нафар расид, лекин он ҳанӯз таҷрибаи бойи чангӣ надошт. Аз ҳамин сабаб артиши Чопон моҳи июл Тяньзин ва Пекин, моҳҳои сентябр-ноябр марказҳои дигари асосии Чини Шимолиро забт кард. Моҳҳои ноябр-декабри соли 1937 Шанхай ва Нанкинро муҳосира намуд. Артиши Чопон соли 1938 ҳам ишғолкунии шаҳру навоҳӣ ва музофотҳои Чинро идома дод.

Муваффақияти артиши Гоминдан охириҳои соли 1937 ва аввалҳои соли 1938 дар маҳали ба ҳам пайваستшавии музофотҳои Шанси, Чахар ва Хэбэй оғоз ёфтааст. Дар ин ҷо яке аз полкҳои Артиши 8-ум бо дастгирии халқ бар зидди артиши Чопон ба мубориза бархост. Баъд қисмҳои дигари ин артиш навоҳии зиёди Чини Шимолиро озод карданд. Дар Чануб бошад, соли 1938 Артиши 4-уми навташкил ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузашта, дар ҳавзаи дарёи Янзеи Поён шаҳру навоҳии зиёдеро озод кард. Солҳои 1938–1940 ҳудуди аз артиши Чопон озодшуда васеъ шуд. Аҳолии ин қаламрав наздики 100 миллион нафарро ташкил мекард.

=== САВОЛ ВА СУПОРИШ ===

1. Чинро дар оғози давраи муосири таърихи ҷаҳон чӣ хел дарёфтед?
2. Чаро Чин дар солҳои Чанги якуми ҷаҳонӣ каме пеш рафт?
3. Дар бораи "Ҳаракати 4 май" чӣҳо медонед?
4. Оё мардуми Чин қарори Конференсияи сулҳи Парижро оид ба Чин қабул кард?
5. Чабҳаи Муштараки Чин чӣ тавр ва кай таъсис ёфт?
6. Чӣ маҷбур кард, ки Ҳизби Коммунистии Чин ва Ҳизби Халқӣ (Гоминдан) дар чабҳаи ягона муттаҳид шаванд?
7. Табаддулоти дар Пекин баамаломадаро шарҳ диҳед.
8. Се принсипи халқии Сун Ят-сен дар Анҷумани I Гоминдан чӣ хел шарҳ дода шуд?
9. Дар бораи "Ҳаракати 30 май" чӣҳо медонед?
10. Чан Кай-шӣ кай табаддулоти ҳарбӣ кард?
11. Лашкарқашии

хукумати Гуанчжоу ба Шимол чӣ дод? **12.** Солҳои 1926 – 1927 Артиши Миллии Инқилобӣ кадом шахру навоҳӣ аз музофотҳои Чини Шимолро аз ҷопонҳо озод кард? **13.** Чан Кай-шӣ кай табаддулоти ақсулинқилобӣ гузаронд? **14.** Дар бораи ҳукмронии Гоминдан маълумот диҳед. **15.** Чаро ҳукумати Гоминдан бо империалистони хориҷӣ ҳамкорӣ мекард? **16.** Артиши Чин солҳои 1937 – 1940 кадом шахру музофотҳои Чинро аз сипоҳиёни Ҷопон озод кард? **17.** Чинро аз харита нишон диҳед. **18.** Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 18. ҶОПОН

"Исёни биринҷ"-и соли 1918. Сармоядорони Ҷопон Ҷанги якуми ҷаҳониро барои дар бозорҳои Чин ва мамлакатҳои дигари Шарқи Дур мустаҳкам кардани мавқеи худ истифода бурданд. Дар натиҷаи ин саноат ва савдои Ҷопон боло рафта, ба ширкатҳои инхисорӣ ва пеш аз ҳама, ба консернҳои Митсуи, Митсубисӣ, Ясуда ва Умито даромади беандоза калон дод. Сарфи назар аз ин, соҳаи кишоварзии Ҷопон аз бӯҳрон баромада натавонист. Безаминию камзаминии кишоварзон давом мекард, шумораи деҳқонони иҷоракор торафт меафзуд. Аз мушкилиҳои бо хӯрокворӣ таъмин кардани аҳоли истифода бурда, савдогарон нархи маҳсулоти асосии кишоварзӣ – биринҷро аз ҳад баланд бардоштанд. Яке аз баромадҳои оммавии мардуми камбағал ва гурусна бо ҳамин алоқаманд аст, ки онро "Исёни биринҷ" номидаанд.

Баҳонаи "Исёни биринҷ" нархи баланди ҷаннотона ба биринҷ шуд. 3 августи соли 1918 завҷаҳои мохигирони яке аз маҳаллаҳои наздибаҳриё, ки дар вилояти Тоёма воқеъ буд, киштии пури биринҷро ба даст оварданд. Баъди ин анборҳои биринҷи ба ҷаннотон тааллуқдоштаро валангор карданд. Сипас, ошӯбҳо ба Киото гузаштанд. Дар ин ҷо издиҳомии гуруснагон дуқонҳои биринҷро кушода, биринҷро дар байни худ тақсим мекарданд. Баромади бисёрхазорнафараи камбағалон дар шаҳрҳои Осака, Кобэ, Нагоя ва баъдтар дар Токио ва шаҳрҳои дигар ҳам оғоз ёфтанд. Дар як муддати кӯтоҳ "Исёни биринҷ" аз се як ҳиссаи қаламрави Ҷопонро фаро гирифт. Шумораи умумии иштирокчиёни ин ҳаракат қариб 10 миллион нафарро ташкил намуд.

Ҳукумат "Исёни биринҷ"-ро паҳш кард, вале он ҳамчун ҳодисаи пурзӯри ҳаракати ҷамъиятӣ пурра аз байн нарафт. Ин воқеа ҳукумати Ҷопонро маҷбур кард, ки дар бораи вазъи иҷтимоии мардум андеша кунад.

Конференсияи Вашингтон, аҳамияти он барои Ҷопон. Баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ муборизаи давлатҳои империалистӣ барои доираи

нуфуз дар хавзаи Укёнуси Ором тезу тунд шуд. Дар солҳои Чанги якуми ҷаҳонӣ Ҷопон мавқеи худро дар Шарқи Дур мустаҳкам кард. Аз созишномаи байни Англия ва Ҷопон соли 1902 ИМА норозӣ буд. ИМА ба Англия фишор меовард. Ҷопон ҳам ба ИМА истодагарӣ карда наметавонист. Бинобар ин Англия розӣ шуд, ки ин созишнома аз нав дида баромада шавад. Моҳи ноябри соли 1921 дар Вашингтон оид ба масъалаҳои маҳдудкунии шумораи иншоотҳои ҳарбии баҳрӣ ва доираи нуфуз дар Укёнуси Ором ва Шарқи Дур конференсияи байналхалқӣ баргузор гардид, ки он таносуби нави қувваҳои инъикос намуд.

Ғайр аз қарордоди 9 давлат дар бораи эътирофи соҳибхитиёрии Чин ИМА ба он муваффақ шуд, ки шарномаи соли 1902 дар байни Англия ва Ҷопон басташудаи иттифоқӣ аз эътибор соқит карда шавад. Дар байни 4 давлат – ИМА, Англия, Фаронса ва Ҷопон дар бораи кафолати байниҳамдигарии дахлнопазир будани ҷазираҳо – мулкҳои дар Укёнуси Ором будаи онҳо ва маҳдудгардонии сатҳи борбардорӣи флотҳои ҳарбии баҳрии ИМА, Англия, Фаронса ва Ҷопон шартномаҳо ба имзо расиданд.

ИМА тавонист, ки рақибони асосии худро аз хавзаи Укёнуси Ором фишор дода бароварда, барои ба мамлакатҳои ин минтақа воридшавии иқтисодию саноати шаронӣ мусоид фароҳам оварад.

Сарфи назар аз ин, Конференсияи Вашингтон дар Шарқи Дур ва хавзаи Укёнуси Ором сулҳу суботи бозътимодно таъмин карда наметавонист. Империалистони Ҷопон барои нуфузи худро дар ин минтақаҳо васеъ кардан бо катъияти том ҷидду ҷаҳд мекарданд.

Вазъи дохилии Ҷопон. Аз охири соли 1923 сар карда болоравии нави иқтисодии Ҷопон оғоз ёфт. 1 сентябри соли 1923 дар Ҷопон заминчунбии саҳт руҳ дод. Ҳукумат ба зарардидагон, аз он ҷумла ба соҳибони корхонаҳои саноатӣ мадад расонд. Ҷамаи пардохтҳои онҳо ба давлат ба муҳлати муайян мавқуф гузошта шуданд. Ин сабукиҳо барои аз нав барқароркунӣ ва рушди саноат имконият доданд.

Соли 1927 иқтисоди Ҷопон бӯҳрони иқтисодиро аз сар мегузаронд. Дар чунин шароит баҳори ҳамон сол ҳукумати Танака ба сари ҳокимият омад. Танака роҳбари Ҳизби Сеюкай буд. Барномаи фаъолияти ҳукумати Танака, ки дар он масъалаи ҳукмронии ҷаҳон шудани Ҷопон ва роҳҳои мушаххаси расидан ба ин мақсад баён ёфта буданд, ба императори Ҷопон пешниҳод карда шуд. Дар барномаи ҳукумати Танака аз ҷумла гуфта мешуд, ки "Ба хотири худмуҳофизаткунӣ ва зарурати ҳифзи дигарон агар Ҷопон сиёсати "хун ва оҳан"-ро амалӣ накунад, мушкилоти худро дар Осиёи Шарқӣ бартараф карда наметавонад... Барои он ки Чин забт шавад, мо бояд аввал Манҷурия ва Мугулистонро ишғол намоем. Барои забт кардани ҷаҳон мо бояд аввал Чинро забт кунем. Агар мо Чинро забт карда тавонем, пас ҳамаи давлатҳои хурди Осиё, Ҳиндустон... аз мо тарсида, ба мо таслим мешаванд."

Аз ин вақт сар карда сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳукумати Танака баҳри иҷрои ин максалҳо равона карда шуд.

Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар Ҷопон. Ин бӯҳрон дар Ҷопон моҳи октябри соли 1929 оғоз ёфт. Азбаски Ҷопон бо ИМА робитаи иқтисодию тижоратӣ дошт, ин бӯҳрон ҳамин ки дар биржаи Нию-Ёрк оғоз ёфт, дере нагузашта Ҷопонро ҳам фаро гирифт. Дар баробари саршавии бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ робитаҳои тижоратӣ дар байни ин ду давлат низоми пештараи худро аз даст доданд. Масалан, соли 1930 ИМА хариди пилларо аз Ҷопон то 30 фоиз кам кард. Ин иқдоми номатлуб, вале аз ноилҷӯ ба иқтисодиёти Ҷопон зарбаи сахт буд, чунки қариб нисфи кишоварзони Ҷопон ба кирмакпарварӣ машғул буданд. Бо сабаби ба фурӯш нарафтани пилла нархи он дар бозори дохилӣ хеле паст фаромад. Шумораи кишоварзоне, ки ба кирмакпарварӣ машғул буданд, хеле кам шуд. Ин ҳолат боиси пастшавии музди меҳнат ва бекормонии кишоварзон гардид. Инчунин корхонаҳои хурд ва миёнаи зиёде муфлис шуданд.

Дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ Ҷопон мустамликаҳои худро бештар истисмор мекард. Ба ҳамин сабаб дар Тайван шӯриши калон сар зад. Дар Корея бошад, бар зидди мустамликадорони Ҷопон ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат ёфт.

Мубризи фашистон барои ҳокимият. Сиёсати истилогаронаи хориҷӣ мусаллаҳшавии Ҷопонро тақозо мекард. Аз ҳад зиёд шудани нерӯҳои ҳарбии Ҷопон, заиф будани ҳукумат, таблиғи зӯрварӣ ва даъвои ашхоси дар вазифаҳои баланди давлатибуда дар бораи ҳукмронии ҷаҳон шудани Ҷопон бегуфтугӯ дар ин мамлақати Шарқ гояҳои фашистӣ ва нерӯҳои фашистиро ба вуҷуд меоварданд.

Дар шароити мусаллаҳшавии бошитоҷ дар Ҷопон гурӯҳу созмонҳои фашистимаоб хеле зиёд шуданд ва бештар дар ҳайати афсару генералҳо. Яке аз ин созмонҳо Иттифоқи Афсарони Ҷавон ном дошт. Ин созмон муқобили парламент буд. Аҳзоби сиёсиро низ нолозим мешуморид.

Дар мамлақат нерӯҳои фашистӣ рӯз то рӯз меафзуданд ва мақоми онҳо баландтар ҳам мешуд. Ҳукумат бошад, пеши роҳи афсару генералҳои ифротиро намегирифт. Чунин муносибат ба оқибатҳои фоҷиангез оварда расонд. Моҳи октябри соли 1931 онҳо бар зидди ҳукумат сӯиқасд кардани шуданд. Ҳарчанд ин сӯиқасд ошкор карда шуд, вале иштирокчиёни он ҷазо нагирифтанд. 15 майи соли 1932 Иттифоқи Афсарони Ҷавон исёни нави фашистӣ бардоштанд. Дар натиҷаи ин исён нахуствазир Инукай кушта шуд. Аз ҷайби яке аз иштирокчиёни исён рӯйхати онҳое ёфт шуд, ки бояд қатл карда мешуданд. 25 феввали соли 1936 исёни навбатии Иттифоқи Афсарони Ҷавон ба амал омад. Дар зарфи 3 рӯз онҳо арбобони намоёни давлатӣ –

собик нахуствазир Сайто, вазири молия Токахаси ва генерал Ватанабэро қатл карданд. Сарвазир Икада аз қатл тасодуфан начот ёфт. Ин исён бо мушкилии зиёд пахш карда шуд.

Таҷовузи Ҷопон ба Чин. Ҳукумати Ҷопон роҳҳои аз бӯҳрони иқтисодӣ баромадани мамлакат ва хотима додани муборизаи сиёсии дохилро дар оғози ҷанг бар зидди Чин меид. Дар навбати аввал ҳукумат ният дошт, ки Шимолу Шарқи Чинро забт кунад. Ин минтақаи Чин аз маъдан, ангиштсанг, тилло ва дарахт бой буд. Дар сурати забти Шимолу Шарқи Чин ин ҷо барои ишғоли қисмҳои дигари Чин ва таҷовузи зидди Мугулистону ИҶШС ҳамчун нуқтаи таъҷибхизмат карда метавонист.

Моҳи сентябри соли 1931 Ҷопон ба Манҷурия зада даромада, то аввали соли 1932 онро ишғол кард. Баъд аз ишғоли Манҷурия Ҷопон худӣ ҳамон сол аввал Шанхай ва баъд музофоти Жэхэро, ки он аслан Мугулистони Дохилӣ аст, ба даст дароварда, баъд таҷовузи худро дар Чини Шимолӣ тавсеа доданд.

Барои "дасту пой худро кушодан" Ҷопон моҳи март соли 1933 аз Лиган Миллатҳо баромада, даъво кард, ки ҳукумати Осиеи Шарқӣ мешавад ва эълон дошт, ки дар сурати дар хавзаи Укёнуси Ором маҳдуд кардани иншоотҳои ҳарбии бахрӣ аз шартномаи Вашингтон мебарояд.

Сиёсати таҷовузкоронаи ҳукумати Ҷопон бар зидди ИҶШС низ ниғаронда шуда буд. Аз ин рӯ, Ҳукумати Шӯравӣ ба ҳукумати Ҷопон пешниҳод кард, ки барои ба ҳамдигар ҳучумнакунӣ шартнома банданд, вале ҳукумати Ҷопон онро рад кард. Дар тӯли солҳои 1934–1936 артиши Ҷопон ба каламрави ИҶШС ва Мугулистон борҳо ҳамла кард. Артишҳои Мугулистон ва ИҶШС ба артиши таҷовузкорон ҷавоби сазовор доданд.

7 июли соли 1937 таҷовузи мусаллаҳонаи Ҷопон ба Шимолу Чин оғоз ёфт. Баъд артиши таҷовузкор амалиёти худро дар тамоми Чин вусъат дод. Иқтисоди Ҷопон қариб пурра барои ҷанг равона шуд. Ҷанги зидди Чин қариб 70 – 80 фоизи маблағи Ҷопонро ба коми худ мекашид.

Амалиётҳои ҷангии артиши Ҷопон бар зидди Чин Манҷурия ва Шарқи Дури Иттиҳоди Шӯравиро ҳам дар бар гирифтанд. Мухориба дар назди қӯли Хасан, дар соҳили дарёи Халхин-Голу Мугулистон ва мухорибаҳои дигари Артиши Квантуни Ҷопон дар ин бора шаҳодат медиҳанд. Дар мавриди ба таҷовузи Ҷопон гирифтгор шудани Мугулистон артиши ИҶШС ба ин давлат ёрӣ мерасонд. Бо вучуди ҷидду ҷаҳди зиёд ба артиши Ҷопон муяссар нашуд, ки Мугулистон ва қисми ИҶШС-ро ба даст дарорад.

Сиёсати иртиҷоии хориҷӣ Ҷопонро ба нерӯҳои иртиҷоии дигари ҷаҳон наздик мекард. 27 сентябри соли 1940 ҳукумати Коноэ бо Германияи гитлерӣ ва Италияи фашистӣ "Созишномаи сегона"-ро ба

имзо расонд. Ин созишнома имконият дод, ки Ҷопон дар хавзаи Укёнуси Ором ва Шарки Дур истилогарихон худро давом бидихад.

Ҷанги Ҷопон бар зидди Чин аз соли 1937 то соли 1941 давом кард. Дар ин давра Ҷопон на танҳо Чин, балки баъзе давлатҳои дигари Шарки Дур ва хавзаи Укёнуси Оромро низ ишғол намуд.

== САВОЛ ВА СУПОРИШ ==

1. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисоди Ҷопон чӣ таъсир расонд? 2. "Исёни биринҷ"-ро шарҳ диҳед. 3. Конференсияи Вашингтони соли 1921 калом қарорхоро қабул кард? Оё ин конференсия ба Ҷопон нафъ бахшид? 4. Вазъи иқтисодии сиёсии Ҷопони солҳои 20-умро баён кунед. 5. Оё бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 Ҷопонро ҳам фаро гирифт? 6. Далелҳоеро мисол биёред, ки дар бораи ҳаракати фашистони Ҷопон шаҳодат диҳанд. 7. Иттифоқи Афсарони Ҷавон чӣ хел созон буд? 8. Имперализми Ҷопон оид ба сиёсати хориҷии худ чӣ нииятҳо дошт? 9. Қадом иғвогарихон зидди Мугулистон ва Иттиҳоди Шӯравии Ҷопонро мисол оварда метавонед? 10. Таҷовузи зидди Чинро Ҷопон қай оғоз кард? Дар ин роҳ имперализми Ҷопон ба қадом муваффақиятҳо ноил шуд? 11. Ҷопон соли 1940 чаро бо ҳамроҳии Италия ва Германия ба "Созишномаи сегона" имзо гузошт? 12. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 19. ИНДОНЕЗИЯ

Воридшавии Индонезия ба давран муосир. Мамлакатҳои империалистӣ ба Индонезия ҳамчун ба манбаи ашёи хоми кишоварзӣ, бозори фурӯши молҳои саноатӣ, нерӯи арзони қорӣ ва ҷои муносиби маблағгузорӣ назар мекарданд. Аз ҳамин сабаб иқтисоди Индонезия яктарафа пеш мерафт. Ин мамлакат на саноати сабук дошт ва на саноати вазнин. Баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ империализми Ҳолландия ҳокимияти худро дар Индонезия базӯр нигоҳ медошт.

Дар истисмори халқи Индонезия ИМА ва Ҷопон торафт фаъолонатар ширкат меварзиданд. Ин вақт талабот ба маҳсулоти Индонезия, аз он ҷумла қалъагӣ, каучук, қанд, тамоку, ҷой ва қахва афзуд. Соли 1937 дар Индонезия ҷамъи маблағгузориҳои мамлакатҳои сармоядорӣ зиёда аз 2 миллиарду 264 миллион долларро ташкил намуд, ки қариб нисфи он аз Ҳолландия буд.

Қорқарди аввалияи ашёи хоми Индонезия асосан ба сармоядорони давлати соҳиби мустамлика тааллуқ дошт. Танҳо баъзе намудҳои саноати анъанавӣ, аз он ҷумла қорхонаҳои хурди истеҳсоли газворҳои гуногуни милӣ – батика ба соҳибқорони Индонезия тааллуқ дошту халос.

Дар Ява қариб 60 фоизи аҳолии Индонезия зиндагӣ мекард. Бинобар ин дар ин ҷазира сол то сол нарасидани замини кишт ҳис карда мешуд. Қисми зиёди кишоварзонро иҷоракорон ва батракҳо ташкил мекарданд. Андозҳои вазнин ва коркардадихӣ (барщина) онҳоеро бештар қашшоқ мекарданд, ки ханӯз ҳам китъаҳои хурди заминро аз даст додани набуданд. Чунин ҳолат кишоварзонро ба ҳаракати фаъоли иҷтимоӣ водор мекард. Соли 1919 кишоварзони деҳаи Чимарамен Яваи Ғарбӣ аз пардохти андоз рӯй тофтанд. Соли 1920 шӯришчиён дар деҳаи Толли-Толли Сулавесии Марказӣ мансабдорони маҳаллии ҳолландиро ба қатл расонданд. Маъмурияти мустамликавӣ иштирокчиёни таромадҳои халқи маҳаллиро тавассути силоҳ паҳш мекард.

Сийёсати ҳукумати Ҳолландия дар Индонезия. Ҳукуматдорони ҳолландӣ ба созмонҳои индонезиявӣ ҳушёрона назорат бурда, баъзе фаъолтарин шахсиятҳои ин мустамликаҳои худро ба дарға мекарданд. Дар баробари ин мустамликадорон ҳаракат менамуданд, ки аъёнҳои ашрофӣ маҳаллиро ба тарафи худ кашанд. Ханӯз соли 1918 онҳо Шӯрои Халқӣ (фолкһраад) – парламенти ҳаҷвиро таъсис доданд. Як қисми вакилони фолкһраадро генерал-губернатори Индонезия ва қисми дигари онро намояндагони ваколатдори интихобкунандагон аз ҳисоби "шӯроҳо"-и музофотҳои интихоб мекарданд. Мақоми "парламент" (фолкһраад) тайҳо маслиҳатӣ буд. Аз ин рӯ, аз тарафи ҳукумат иҷро кардани қарорҳои он шарт набуд. Дар фолкһраад аксариятро ҳолландӣҳо ташкил мекарданд. Вале баъд мустамликадорони ҳолландӣ маҷбур шуданд, ки ба ҳаёти вакилони "парламент" намояндагони ашрофони Индонезияро ҳам дохил намоянд. Генерал-губернатор ваъда дод, ки минбаъд интихобияҳои миллатгарои Индонезияро таъкиб намекунад.

Ҳолландӣҳо баъд аз Чанги якуми ҷаҳонӣ ҳам ҳилаю найрангро барои дар Индонезия дароз кардани умри мустамликадорони худ давом медоданд. Масалан, дар яке аз моддаҳои Конститутсияи соли 1922 Нидерландия риёкорона "Ҳиндустони Нидерландия (дар санадҳои расмӣ ҳолландӣҳо Индонезияро ҳамин тавр меномиданд) қисми баробарҳуқуқи империя" номида шуда буд, ки ин дурӯғи маҳз аст.

Нерӯҳои озодихоҳии миллии Индонезия. Баъд аз анҷом ёфтани Чанги якуми ҷаҳонӣ дар Индонезия ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба марҳалаи нав қадам ниҳод. Бо роҳи зӯрӣ фуру нишондани ин ҳаракат барои мустамликадорони Ҳолландия оқибатҳои нохуш дошт. Бинобар ин ба Ҳолландия лозим омад, ки дар ин мустамлика усули идоракунии худро каме тағйир бидиҳад. Дар натиҷаи ин дар Индонезия созмонҳои касбии сиёсӣ истиқлолиятҳои таъсис ёфтанд, созмонҳои қаблӣ миллию динӣ фаъолияти худро аз нав идома доданд. Соли 1919 аз тарафи коргарон маркази муштараки

иттифокҳои касаба ташкил карда шуд, ки асоси онро иттифокҳои касабаи нақлиётчиён ташкил меоданд.

Фаъолияти иттифокҳои миллӣ ҳам рӯ ба густариш ниҳод. Соли 1917 созиши кӯхнатарини маданият маърифатии мамлакат "Буди Утомо" ("Мақсади Олӣ") бо барномаи сиёсии худ баромад кард. Дар он аз ҷумла гуфта мешуд, ки бояд ҳуқуқҳои европавӣ ва индонезиявӣ баробар карда шаванд. Ба ташкилҳои созишҳои калони миллӣ Индонезия мусулмон будани аксарияти аҳоли (дар Индонезия қариб 90 фоизи аҳоли мусулмон буд) ёрии калон мерасонд. Як навъи иттиҳоди нерӯҳои зиддидоминантистии мардумии динӣ созиши Саракати Ислом (Иттифоқи Ислом) буд, ки то 2 миллион нафар мусулмонони Индонезияро муттаҳид мекард. Саракати Ислом барои зидди мустанликадорони ҳолландӣ муттаҳид кардани халқи Индонезия омӯши муҳим буд.

Соли 1923 як гурӯҳи калон аз Саракати Ислом ҷудо шуда, созиши Саракати Рақат (Иттиҳоди Халқ)-ро таъсис намуд. Ғайр аз ин нерӯҳо дар Индонезия Ҳизби Коммунистӣ ҳам фаъолият мекард. Ин ҳизб низ дар маҷмаи истиклолияти Индонезия меистод.

Солҳои 1926 – 1931 дар Индонезия асосан ду ҳизби сиёсӣ фаъолият мекард – Ҳизби Коммунистӣ ва Ҳизби Халқӣ. Ҳизби Халқӣ соли 1931 ба Ҳизби Индонезия Партиндо табдил дода шуд. Дар аввали ҳамон сол Ҳизби Ягонагии Халқи Индонезия ҳам таъсис ёфт. Дар солҳои 30-юм яке аз ҳизбҳои калонтарин Ҳизби Халқӣ буд. Он зиёда аз 20 ҳазор аъзо дошт. Аз соли 1933 сар карда ба ин ҳизб Сукарно аз ҳабс баромада роҳбарӣ мекард.

Шӯриши солҳои 1926 – 1927. Дар Индонезия баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ муборизаи миллӣ овоздиҳӣ оғоз ёфт. Он дар баъзе маҳалҳо ба шӯриши мусаллаҳона мубаддал гардид. Яке аз ин шӯришҳо соли 1926 дар шаҳри Чакарта Ява ба амал омад. Шӯришгарон стансияи телефони пойтахтро ишғол карданд. Вале кӯшиши ишғоли стансияи роҳи оҳан ва маҳбас наҷчан дилхоҳ надод. Дар Бантам, ки дар ғарбтари Ява воқеъ гардидааст, ҷанги ҳақиқии ҷирикӣ ба амал омад. Шӯриш ноҳияҳои атрофи шаҳри Бандунг ва Яван Марказиро ҳам фаро гирифт. Мустанликадорон ин шӯришро бераҳмона паҳш карда, баъд артишро аз Чакарта ба навоҳии дигари шӯришбардошта бурданд. Дар ҷазираи Суматра ҳам шӯриш сар зад. Сипохи мустанликавии Ҳолландия ин шӯришро ҳам паҳш кард. Мустанликадорон зиёда аз 200 нафар шӯришчиёро қатл карданд, қариб 4500 нафарро ба маҳбасҳо партофтанд. 3 ҳазор нафари дигарро ба болооби дарён Дигул, ки дар Ирианан Ғарбӣ воқеъ аст, ба бадарғаи якумра ҳукм карданд. Баъзе роҳбарони шӯриш маҷбур шуданд, ки ба хориҷа фирор кунанд.

Шӯришҳои солҳои 1926 – 1927 нишон доданд, ки мустанликадорони ҳолландиро ба воҳима овардан мумкин аст ва дар Индонезия тартиботи

мустамликавӣ абадӣ нест. Худи мустамликадорон ҳам хуб мефаҳмиданд, ки дар Индонезия мавқеи мустаҳкам надоранд. Аз ҳамин сабаб ба халқи маҳаллӣ гузаштҳои нав карданд.

Оқибатҳои бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ дар Индонезия. Бӯҳрони иқтисодӣ дар Индонезия аз соли 1929 то солҳои 1936 – 1937 давом карда, ба халқи ин мустамликаи Ҳолландия зарари зиёд овард. Соҳаи кишоварзии Индонезия муддати дуру дароз дар ҳолати бӯҳрон қарор дошт. Нарҳҳои ҷаҳонӣ ба каучук, доруворӣ, калъагӣ, нафт ва канд қадре поён рафта, боиси кам шудани истеҳсоли онҳо гардид. Арзиши содирот 50 фоиз поён рафта, қарзи хориҷӣ афзуд.

Буржуазияи Нидерландия кӯшиш мекард, ки аз бӯҳрони иқтисодӣ тавассути меҳнаткешони мустамликаҳо ҳалос шавад. Ин аст, ки дар солҳои бӯҳрон дар ҳолати 2 баробар камшавии хароҷоти иҷтимоӣ андозҳо то 70 – 80 фоиз зиёд шуданд. Оилаҳои буданд, ки аз гуруснагӣ дар ҳолати марговар қарор доштанд. Ба ҳар сари аъзон чунин оилаҳо дар як рӯз ҳамагӣ 2-сентӣ рост меомад. Музди меҳнати коргарон 25 – 30 фоиз ва маоши хизматчиён ду баробар кам шуд. Шумораи бекорон танҳо дар корхонаҳои қандистехсолкунӣ ба 100 ҳазор нафар расид.

Индонезия дар арафои Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ. Солҳои 1935 – 1939 дар иқтисодиёти Индонезия баъзе тағйиротҳои мусбӣ ба амал омаданд. Қисми асосии маблағгузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва саноати коркарди аввалия раван карда шуд, нархи молҳои стратегӣ боло рафт. Соли 1939 ҳиссаи Индонезия дар истеҳсоли ҷаҳонии каучук 37 фоиз, калъагӣ 17 фоиз ва нафт наздики 3 фоизро ташкил мекард. Қариб 80 фоизи каучуки Индонезия ба ИМА ва Англия содир карда мешуд. Дар тичорат ба Индонезия мақоми Ҷопон афзуд. Аз ҳамин сабаб ҳукуматдорони ҳолландӣ барои содироти маҳсулот аз Индонезия ба Ҷопон монеаҳо бунёд мекарданд.

Дар ҳолати наздикшавии ҷанги нави ҷаҳонӣ маъмурияти мустамликавӣ зӯрвариро бар зидди ҳаракати миллию озодихоии халқи Индонезия пурзӯр мекард. Генерал-губернатор Де Ёнг, ки дастишондаи инҳисори нафти англисӣю ҳолландӣи "Шелл" буд, эълон кард: "Ҳолландиҳо аллакай 300 сол Ҳиндустони Нидерландияро тавассути шамшеру калтак идора мекунанд ва мо дар ин ҷо боз сесад соли дигар ҳукмронӣ хоҳем кард!"

Дар чунин шароит нерӯҳои сиёсии Индонезия сафҳои худро мустаҳкам мекарданд. Соли 1935 созмонҳои ислохотхоҳ дар Ҷизби Индонезияи Бузург (Паруандра) муттаҳид шуданд. Вале аъзои ин ҳизб он қадар зиёд набуданд. Соли 1937 Ҷизби Гериндо, яъне Ҳаракати Халқи Индонезия таъсис ёфт. Ин ҳизб дар 73 баҳши худ зиёда аз 10 ҳазор нафар аъзоро муттаҳид мекард. Вале аҳзоби хурд ҳар қадом дар алоҳидагӣ ба мақсадҳои сиёсии умумимиллӣ расида наметавонишанд.

Бо ҳамин сабаб, мохи майи соли 1939 онҳо Иттиҳодияи Сиёсии Индонезия (ИСИ)-ро таъсис доданд. Ин созмон дар амал федератсияи ҳамаи хизбҳои асосии Индонезия буд. Ба он, аз он ҷумла Гериндо, Саракати Исломи ва Периндра ҳам дохил буданд.

Иттиҳоди Сиёсии Индонезия ба маъмурияти мустамликавии Ҳолландия пешниҳод кард, ки дар Индонезия ислоҳоти демократӣ гузаронда шавад. Дар ин сурат тайёр аст, ки бо ҳамроҳии ҳукуматдорони ҳолландӣ чидду ҷаҳди худро алайҳи хатари таҷовузи зидди Индонезия, ки аз тарафи Ҷопон ба миён омадааст, равона кунад. Вале мустамликадорони Ҳолландия ин пешниҳоди Иттиҳоди Сиёсии Индонезияро қабул накарданд. Баръакс, бар зидди ин созмон ба таъкибот даст заданд.

== САВОЛ ВА СУПОРИШ ==

1. Индонезия ба давраи муосири таърихи худ дар кадом ҳолати сиёсӣ иқтисодӣ ворид шуд? 2. Чаро мардуми галлаҷазираҳои Индонезия шӯриш мебардоштанд? 3. Сиёсати мустамликадорони Ҳолландияро дар Индонезия бо далелҳо исбот кунед. 4. Дар Конститутсияи Нидерландияи соли 1922 мақоми Индонезия чӣ хел муқаррар карда шуда буд? 5. Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1937 дар Индонезия чӣ оқибатҳо ба бор овард? 6. Дар солҳои 1926 – 1927 дар кадом навоҳии Индонезия шӯришҳо ба амал омаданд? 7. Оё дар бораи созмонҳои сиёсии Индонезия иттилоъ доред? 8. Мустамликадорони ҳолландӣ барои пешгирӣ кардани пешниҳоди роҳи густариши минбаъдаи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Индонезия чӣ чораҳо андешиданд? 9. Дар бораи ҳолати ҷамъияти сиёсӣ ва иқтисодии Индонезияи давраи арафаи Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ маълумот диҳед. 10. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 20. ҲИНДУСТОН

Ҳиндустон дар оғози давраи муосир. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ зиддиятҳои байни Англия ва мустамликаҳои вай Ҳиндустонро боз ҳам тезу тундтар кард. Дар ин давра соҳибони корхонаҳои саноатии Ҳиндустон сарватмайдантар шуданд, алалхусус соҳибони он корхонаҳо, ки ба истеҳсоли молҳои бофандагӣ машғул буданд. Бо сабаби афзудани супоришҳои ҳарбӣ дар Англия талабот ба ин маҳсулот афзуд ва заводи маъдани Тата васеъ карда шуд. Сармоядорони ҳиндӣ кӯшиш мекарданд, ки бештар ба истеҳсолот маблағгузорӣ кунанд. Дар баробари ин соҳибкорони ҳиндӣ дар масъалаи ба Ҳиндустон ворид сохтани таҷҳизоти саноатӣ ба Англия вобаста буданд. Ин омили

манфии сиёсати империализми англис рафти тараккиёти саноати Ҳиндустонро боздошта, имкониятҳои соҳибкорони онро маҳдуд мекард. Дар натиҷаи ин дар соҳаи иқтисодӣ зиддиятҳо дар байни буржуазияи миллии Ҳиндӣ ва империализми англис меафзуданд.

Дар масъалаи сиёсӣ ҳам ҳамин тавр буд. Буржуазияи Ҳиндӣ ба хотири дар идоракунии Ҳиндустон васеъ ширкат варзидан ҷидду ҷаҳди ҷарбӣи Англияро дастгирӣ мекард. Маҳз барои ҳамин Конгресси Миллии Ҳиндустон қавонони Ҳиндиро ба артиши Англия таблиғ мекард ва дар фуруши вомбаргҳои ҷарбӣ низ ширкат меварзид. Вале орзуи умеди буржуазияи Ҳиндустон қомаи амал напӯшид. Халқҳои Ҳиндустон мисли пештара аз ҳуқуқҳои сиёсӣ бархурдор набуданд. Дар соҳаи минбаъда ин ду зиддият – зиддиятҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ манбаи асосии муборизаи миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон шуд.

Болоравии ҳаракати зиддиимпериалистӣ. Дар шароити Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар Ҳиндустон мавқеи мустамликадории Англия як қадар заиф шуд. Аз ҳамин сабаб Англия мехост, ки ин "камбудӣ"-ро бартараф кунад. Гайр аз ин, баъди анҷоми Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар Ҳиндустон ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат ёфт. Ана ҳамин ду сабаби асосӣ империализми англисро водор намуд, ки мақоми мустамликавии Ҳиндустонро барои худ қонуни гардонад. Ин корро танҳо тавассути ислоҳот амалӣ кардан мумкин буд. Ислоҳотҳои пешниҳодкардаи Монтегю-Чемсфорд ва Роулетта бо ҳамин сабаб ба миён омаданд. Ислоҳоти аввал барои мустаҳкамкунии ҳолати мустамликавии Ҳиндустон ва ислоҳоти дуюм бар зидди иштирокчиёни муборизаи миллию озодихоҳии ин мустамлика нигаронда шуда буд. Мувофиқи қонуни дуюм пулис ва маъмурияти мустамликавӣ ваколатҳои фавқулодда гирифтанд. Онҳо метавонистанд ҳар касеро, ки барои ҳукумат шубҳанок менамуд, ҳабс карда, ба суд кашанд. Ин қирдори маъмурияти мустамликавӣ дар сар то сари мамлакат эътирози мардумро ба вучуд овард.

Оғози болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Ҳиндустон дар шароити нав сурат мегрифт. Бинобар ин Конгресси Миллии Ҳиндустон ба ҳулоса омад, ки империализми англис танҳо тавассути ҳаракати оммавӣ ба гузаштқунӣ розӣ мешавад. Ба ҳамин хотир КМҲ ба вусъат додани муборизаи оммавӣ шурӯъ кард. Яке аз шаклҳои муборизаи оммавии ин ҳизб муқобилият бидуни зӯрварӣ "Сатиаграха" ("Истодагарӣ" – дар ҳақиқат") буд.

Фаъолияти инқилобии Махатма Карамчанд Гандӣ. Муқобилият бидуни зӯрвариро Махатма Гандӣ ханӯз аз соли 1916 таблиғ мекард. Махатма Гандӣ дар мамлакат ҳамчун роҳбари Конгресси Миллии Ҳиндустон эътироф шуд ва таълимоти ӯ дар бораи роҳҳои муборизаи миллию озодихоҳии Ҳиндустон гоյи расмӣи ин ҳизб гардид. Аз соли

1918 сар карда Конгресси Миллии Ҳиндустон ба ҳизби оммавии зиддимпериалистӣ мубаддал гардид. Махатма Гандӣ ҳамчун сарвари Конгресс намоишҳои оммавии мардуми Ҳиндустонро ташкил мекард. Ин тадбир барои ба муборизаи миллию озодихоҳӣ ҳамроҳ шудани табақаҳои васеи аҳолии мамлакат мусондат менамуд.

Ақидаҳои Махатма Гандӣ барои ҳаман табақаҳои ватанпарвари Ҳиндустон наздик ва фаҳмо буданд. Дар ақидаҳои сиёсии Махатма Гандӣ тамадуни буржуазӣ ва саноати мошинӣ ба зери танқиди сахт гирифта шудааст. Ӯ ҷонибдори истехсолоти касбиию ҳунармандӣ буд. Махатма Гандӣ маҳз онҳоро воситаи эҳёи иқтисодии Ҳиндустон медонист.

Махатма Гандӣ дар назди худ вазифа гузошт, ки ҳаман синфҳо ва табақаҳои ҷомеаи Ҳиндустонро барои мубориза бар зидди империализми Англия муттаҳид созад. Вай муқобили муборизаи синфӣ буда, буржуазияи Ҳиндустонро роҳбари табиӣи ҳаракати зиддимпериалистӣ меҳисобид.

Бо даъвати Махатма Гандӣ моҳи апрели соли 1919 дар Панҷоб, Музофотҳои Муттаҳида, Бихор, Банғола ва Мадрас бар зидди қонуни Роулетта ғирдиҳамонию роҳпаймоиҳо доир гардиданд. Дар ин намоишҳо буржуазияи хурд, коргарон, хизматчиён ва ҷомоаҳои асосии динӣ ширкат меварзиданд. Мусулмонҳо ба ин ҳаракат барои он ҳамроҳ шуданд, ки империализми Англия мехост Туркияро пора-пора қунад. Султони Туркия дар як вақт сарвар, яъне халифаи динии мусулмонҳо ҳам буд. Аз ин рӯ, уламои динии мусулмонҳои Ҳиндустон мусулмонҳои ҳаман мамлакатҳоро даъват намуданд, ки барои ҳифзи султони Туркия бархезанд. Ин даъват аз ҷониби оммаи мусулмонҳо ҳамчун ишора барои иштирок дар баромадҳои зиддимпериалистӣ қабул гардид. Гайр аз ин мусулмонҳои Ҳиндустон ба халқи Афғонистон, ки бар зидди истилогарони Англия мубориза мебуд, хайрҳо буданд.

Ба ҳаракати зиддимпериалистӣ ҳодисаи моҳи апрели соли 1919 дар Амритсари Панҷоб баамалномада қувват бахшид. Ҳукуматдорони англис аз он шаҳр ду нафар сарварони ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон – Китчлу ва Сатапаларо пеш карданд. Бо нияти эътироз бар зидди пешкунии ғайриқонунии ин ду нафар дар майдони Чалианвала-Баг ғирдиҳамони 20-ҳазорнафара ба амал омад. Лашкари англисҳо роҳҳои даромад ба майдонро баста, ба сӯи ҷамъномадагон оташ кушод. Дар натиҷа садҳо нафар одамон ҳалок шуда, ҳазорон нафар захм бардоштанд. Ҷавобан ба ин дар тамоми мамлакат намоишҳои эътирозии мардум ба амал омаданд. Дар Лоҳур намоиш ба шӯриш табдил ёфт. Воқеаҳои Панҷоб ба тамоми рафти минбаъдаи ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон таъсир расонданд. Дар Бомбай, Аҳмадобод, Калкутта ва шаҳрҳои дигари Ҳиндустон баромадҳои оммавӣ сар шуданд.

Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон. Бо вучуди ин империализми англис аз мақсадҳои сиёҳи худ даст намекашид. Парламенти Англия "Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон"-ро тасдиқ намуд. Ин воқеа ваъзятро дар Ҳиндустон боз ҳам тезу тундтар кард. Мувофиқи ин ислоҳоти конституционӣ Ҳиндустон ҳамчун мустамлика мондан гирифт. Вале бо мақсади дар Ҳиндустон мустаҳкамтар кардани мавқеи худ Англия шумораи интихобкунандагонро ба маҷлиси қонунгузори марказӣ ва музофотҳои он зиёд кард. Ба Ҳиндустониҳо дар мақомоти ҳокимияти иҷроия мансабҳо ҷудо карда шуданд. "Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон" низоми нави интихоботро муқаррар кард. Мувофиқи ин низом барои ҳар як ҷамоаи калонтарини динии Ҳиндустон – ҳиндуия ва ислом дар мақомоти қонунгузор теъдоди ҷойҳо муайян карда шуд.

Бо мақсади эътироз бар зидди дар Ҳиндустон гузаронда шудани ислоҳоти конституционӣ тобиستони соли 1920 Конгресси Миллии Ҳиндустон дар зери роҳбарии Махатма Гандӣ маъракаи итоатнакунии шаҳрвандӣ ташкил намуд, ки шiori он "свараҷа" – "истиклолият" буд. Молҳои англисӣ харидорӣ намешуданд. Мардуми ҳинду аз коркунӣ дар муассисаҳои англисӣ даст кашиданд. Дар баъзе маҳалҳо қатораҳо аз ҳаракат бозистоданд.

Соли 1922 дар маҳаллаи Чаури-Чаура аҳолии маҳаллӣ аз кирдори мустамликадорон ба қаҳру қазаб омада, якчанд нафари политсияро қатл карданд. Принсипи мубориза бидуни зӯроварию ба роҳбарӣ гирифта, Конгресси Миллии Ҳиндустон ба қарор омад, ки мардум муқобилиятро бар зидди ҳукумати Англия бас карда, аз паси кор шаванд, андозҳоро пардозанд ва ғайра. Бо ҳамин давраи аввали баъдиҷангии болоравии ҳаракати миллию озодихоии халқҳои Ҳиндустон анҷом пазируфт.

Махатма Каримчаша
Гандӣ ва роҳбари
Лисаи Муқаддасӣ
Муҳаммад Али Ҷинна
ҳангоми сӯҳбат

Ҳиндустон дар соҳҳо 1923 – 1927. Дар ин соҳҳо дар Ҳиндустон сармоядорни милли густариш ёфт. Шумораи фабрикаҳо, ки ба сармоядорони хиндӣ тааллуқ доштанд, афзуд. Вале сармояи инхисорҳои англисӣ ба воситаи банкҳо ва идораҳои намоёндагии худ ба ворид намудани таҷхизот, қарз ва воситаҳои дигари муҳими рушди соҳибқорони хиндӣ назорат мекард. Дар баробари ин рақобат дар байни сармояи Англия ва Ҳиндустон махсусан дар бозори молҳои бофандагӣ пурзӯр шуд. Барои бо молҳои бофандагии соҳибқорони хиндӣ рақобат карда тавонистан нархи аслии молҳои истеҳсолкардари кам кардан лозим буд. Бо ҳамин мақсад соҳибқорони англис қисми коргаронро аз кор пеш мекарданд. Ҳукумати Англия барои ширкатҳои англисӣ, ки дар Ҳиндустон молҳои худро мефурухтанд ва ё ба Англияю дигар давлатҳо мебароварданд, арзиши 1 рупияи хиндиро ба 1 шиллингу 6 пенс баробар кард, яъне нисбат ба пештара қимматтар. Ин имтиёз танҳо ба молҳои ширкатҳои соҳибқорони англис дахл дошт. Аз чунин чораи молиявии ғаразнокӣ ҳукумати Англия соҳибқорони англисӣ фоида ва хиндӣ зарар меиданд.

Ҳукуматдорони Англия таъкиботро бар зидди созмонҳои ҷамъиятии сиёсӣ ва махсусан бар зидди КМҲ давом медеданд. Созмонҳои зиёди маҳаллии Конгресс торумор карда шуданд. Аз қариб 10 миллион нафар аъзои КМҲ ҳамагӣ якчанд сад ҳазор нафар боқӣ монд.

Мустамликадорони Англия барои паст кардани ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон аз омилҳои динӣ устодорона истифода мебарданд. Созмонҳои динию мазҳабии Ҳинду маҳасабҳо ва Лигаи Мусулмониро бо ҳам ҷанг меандохтанд. Соли 1923 дар байни ин ду ҷамоаи динӣ задухӯрд ба амал омад. Лигаи Мусулмонӣ маъракаи ба дини мусулмонӣ гардондани пайравони дини хиндуияро оғоз кард. Ҳинду Маҳасабҳо низ мусулмонҳоро ба дини хиндуия даъват мекард.

Рӯҳбарони Конгресси
Миллии Ҳиндустон
(аз чап ба рост):
Дакк Лачпаал Рой,
Бал Гандахар Тиллак,
Бенни Чандр Пал.
Соли 1918

Дар шаронти сустшавии муборизаи озодихоҳӣ дар Конгресси Миллии Ҳиндустон дар масъалаи интиҳоби роҳҳои ин мубориза ягонагӣ набуд. Бинобар ин КМХ ба се гурӯҳ тақсим шуд. Гурӯҳи ростгаро, ки онро ҷонибдорони тағйиротҳо меномиданд, талаб мекард, ки аз муборизаи оммавӣ даст кашада, бо роҳи ҳамкории "конституционӣ" бо маъмурияти британи ба сӯи "сварача" ҳаракат карда шавад. Арбоби намоёни ин гурӯҳ Мотилал Нехру буд. Гурӯҳи Ростгаро Ҳизби Сварачаро таъсис дод, ки баъди чанде он аз Конгресс баромад.

Ба гурӯҳе, ки "муҳолифони дигаргунӣ" ном гирифта буд, Махатма Гандӣ роҳбарӣ мекард. Ин гурӯҳ ҷонибдори тақия ба омма буд. Гандӣ бар он ақида буд, ки бояд фаъолияти Конгресси Миллии Ҳиндустон ба шаронти нави сиёсӣ мутобик гардонда шавад. Бинобар ин вай "Барномаи бунёдкорӣ"-ро пешниҳод кард. Нуқтаҳои асосии ин барнома чунинанд: таблиғоти бофандагии касибӣ, мубориза бар зидди майпарасти, барҳам додани зӯхуроти тоқатноназирӣ нисбат ба маҳавҳо. Чархи ресмонресӣ воситаи аз кашшоқӣ ва гуруснагӣ начотдиҳии деҳқонон эълон карда шуд. Ҳамаи конгрессчиён ва ҷонибдорони ҳаракати зиддимпериалистӣ сару либоси худро танҳо аз газвор дӯхта мепошиданд. Соли 1925 дар зери сарпарастии КМХ Созмони Умумиҳиндии Косибони Газворбоф таъсис дода шуд. Конгресс инчунин якҷанд маъракаи ҳифзи ҳуқуқҳои инсонии маҳавҳоро доир гардонд.

Дар конгресс гурӯҳи сеюм – қаноти чапгаро ҳам ташкил ёфт, ки роҳбарони он Ҷавохирлол Нехру ва С. Ч. Бос буданд. Гурӯҳи чапгаро аз сиёсати роҳбарони КМХ норозӣ буда, свараҷачиёро маҳкум мекард. Чапгароён тақозо мекарданд, ки муборизаи оммавии зиддимпериалистӣ ҷоннок карда шавад. Ин гурӯҳ бештар ба ҳаракати коргарӣ ва кишоварзӣ тақия мекард.

Ҳаракати коммунистӣ ба Ҳиндустон ҳам омад. Дар ин ҷо баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ чандин маҳфилҳои коммунистӣ фаъолият мекарданд. Моҳи декабри соли 1925 дар шаҳри Канпур Конференсияи коммунистони Ҳиндустон баргузор гардид ва Ҳизби Коммунистии Ҳиндустон ташкил карда шуд.

Солҳои 1923 – 1927 ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон давраи бӯҳрони худро аз сар мегузаронд. Бо вуҷуди ин табақаҳои кашшоқи мамлакат – коргарон ва кишоварзон ба таври мутаҷаққил ҳам набошад, бар зидди мустамликадорони англис мубориза мебарданд.

Ҳиндустон дар солҳои 1928 – 1933. Бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба вазъи иқтисодӣ ва сиёсӣ Ҳиндустон таъсири калон расонд. Ҳиндустони мустамлика, ки ба бозори умумиҷаҳонии сармоядорӣ ворид шуда буд, ба бӯҳрони иқтисодии саҳттарин

гирифтгор шуд. Англия ҳаракат мекард, ки вазнинии бӯҳрони иқтисодиро ба гардани мустамликаҳои худ, аз он ҷумла ба Ҳиндустон бор кунад. Бӯҳрон нархи маҳсулоти кишоварзии Ҳиндустонро хеле паст кард, боиси кам шудани киштзори парвариши зироатҳо, афзоиши қарзи кишоварзон ва беамину қашшоқшавии минбаъдан онҳо гардид. Яқчанд музофоти Ҳиндустонро гуруснагии шадид фаро гирифт.

Аз бӯҳрон саноати Ҳиндустон низ зарари калон дид. Муфлисшавии оммавии касибон ва қисми сармоядорони хурду миёна сар шуд. Барои аз бӯҳрон раҳо ёфтани сармоядорон шумораи коргарон ва хизматчиёни корхонаҳо яқинро кам мекарданд.

Дар натиҷаи ин чора музди меҳнат кам, шиддатнокии меҳнат баланд ва шумораи бекорон зиёд шуд. Пастшавии нархи маҳсулоти кишоварзӣ ва чораҳои соҳибкорон ба онҳо имконият доданд, ки аз ҳисоби нисбат ба маҳсулоти кишоварзӣ баландтар будани нархи маҳсулоти саноатӣ сармояи бештар гун карда, барои васеъкунии истеҳсолот ба кор баранд. Ин амал ба марказонида шудани сармоя ва ба вучуд омадани корхонаҳои инҳисорӣ мусоидат кард. Инҳисорҳои хиндӣ дар ҷараёни ба Ҳиндустон воридшавии сармоя ва ҳамкорӣ бо сармоядорони хориҷӣ ташаккул меёфтанд. Онҳо инчунин бо сармояи тичоратию судхӯрӣ, заминдорӣ калон ва ҳокимони маҳаллӣ робита доштанд.

Англия бо роҳи фиребу найранг меҳост, ки ҳукмронии худро дар Ҳиндустон давом бидиҳад. Соли 1928 лорд Саймон ба Ҳиндустон сафар кард. Вай бояд Конститутсияи Ҳиндустонро таҳия мекард. Лекин дар ҳайати комиссия ягон ҳиндустонӣ набуд. Чунин муносибати мустамликадорон мавҷи пурзӯри эътирози мардуми ин мустамликаро ба вучуд овард.

Дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ дар Ҳиндустон ҳаракати коргарӣ авҷ гирифт. Масалан, моҳи апрели соли 1928 дар ш. Бомбай то 150 ҳазор нафар бофандагон корпартоӣ карданд. Онҳо баланд кардани музди меҳнат ва аз корхонаҳо пеш накардани коргаронро талаб менамуданд.

Бо мақсади махв кардани ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ҳиндустон маъмурияти мустамликавӣ солҳои 1929 – 1939 аз болон 32 арбоби ҳаракати миллию озодихоҳӣ парвандаҳои ҷиной кушода, ба додгоҳ пешниҳод намуд. Мурофияи додгоҳӣ аз рӯи ин парвандаҳо қариб чор сол давом кард.

Усулҳои муборизаи Конгресси Миллии Ҳиндустон созмонҳои дар пинҳонкорӣ амал мекардагиро қонеъ карда наметавонист. Онҳо роҳҳои гуногуни дигарро интиҳоб карданд. Масалан, Созмони Сотсиалистии Ҷумҳурии Ҳиндустон террорро воситаи беҳтарин мешуморид.

Моҳи апрели соли 1929 як гурӯҳи ин созмони террористӣ бинои марказии Мачлиси Конунгузорро тарконд. Иштирокчиёни ин тарқиш дастгир ва ҳабс карда шуданд. Дар шаҳри музофотҳои гуногуни Ҳиндустон барои ҳифзи террористони ҳабсшуда гирдиҳамоию намоишҳо баргузор гардидаанд. Додгоҳ ба террористон ҷазои саҳт дод. Роҳбари созмон Бхабат Сингх қатл карда шуд.

Ҳаракати пинҳонкори террористӣ натиҷаи мусбат наод. Бо ҳамин Созмони Сотсиалистии Ҷумҳурии Ҳиндустон мавҷудияти худро қатъ кард.

Аз тарафи Конгресси Миллии Ҳиндустон интиҳоб карда шудани усулҳои муборизаи миллӣю озодихоҳӣ дуру дароз давом кард. Ин ҳизб оқибат ба ҳуҷум омад, ки ҳамаи нерӯҳои ватанпарварро муттаҳид кардан лозим аст. Ин буд, ки конференсияи якҷояи ҳизбҳои гуногуни Ҳиндустон дар зери роҳбарии Мотилол Нехру қумитаи муштаракро интиҳоб кард. Ин қумита лоиҳаи Конститутсияи Ҳиндустонро таҳия намуд, ки он ба Ҳиндустон дода шудани ҳуқуқи доминионро пешбинӣ карда буд. Моҳи декабри соли 1928 лоиҳаи Конститутсияи Ҳиндустон аз тарафи иҷлосияи Конгресси Миллӣ тасдиқ карда шуд. Вале қисмати ҷалғарои Конгресс муҳолифи ин конститутсия баромада, истиклолияти пурраи Ҳиндустонро тақозо намуд. Соли 1929 дар Лохур иҷлосияи навбатии КМҲ баргузор гардид, ки он дар бораи зарурати то ба даст овардани истиклолияти Ҳиндустон идома додани мубориза қарор қабул кард.

Марти соли 1930 Махатма Гандӣ бо ҳамроҳии гурӯҳи наҷандон калони ҷонибдорони худ аз Аҳмадобод ба деҳаи Дандӣ воқеъ дар соҳили Баҳри Араб рафта, дар он ҷо оби шӯрро бухор карда, намаки хушк ҳосил намуд. Ин иқдоми Махатма Гандӣ маънои онро дошт, ки аз ҳамин рӯз сар карда расман инҳисори Англия дар Ҳиндустон бар намак барҳам дода шуд. Миёнаҳои моҳи апрели ҳамин сол маъракаи расмӣ итоатнакунии шаҳравандӣ аз нав оғоз ёфт. Мардуми Ҳиндустон аз итоат ба маъмурияти англисӣ даст кашид. Империалистони англис хоستانд, ки маъракаи итоатнакунии шаҳравандии мардуми Ҳиндустонро паҳш кунанд. Бо ҳамин мақсад моҳи майи соли 1930 Конгресси Миллии Ҳиндустонро гайриқонуний эълон карданд. Махатма Гандӣ, Мотилол Нехру, Ҷавохирлал Нехру, роҳбарони дигари Конгресс ва зиёда аз 60 ҳазор нафар иштирокчиёни ҳаракати миллӣю озодихоҳӣ ба маҳбасҳо партофта шуданд. Сарфи назар аз ин террор, онҳо ҳаракати итоатнакунии шаҳравандиро манъ карда натавонистанд. Итоатнакунии шаҳравандӣ музофоти Шимолу Ғарбии Наздисарҳадӣ ва шаҳри калонтарини он – Пешоварро ҳам фаро гирифт. Дар ин ҷо итоатнакунии шаҳравандӣ ба шӯриш табдил ёфт ва шаҳр ба даст шӯришчиён гузашт. Мустамликадорон танҳо баъди ду ҳафта тавонистанд, ки ҳокимияти худро дар ин шаҳр аз нав барқарор кунанд.

Вазъият дар бисёр шахру музофотҳои Ҳиндустон ором набуд. Аз ҳамин сабаб тобистони соли 1930 ҳукуматдорони мустамликавӣ дар шаҳрҳои Пешовар, Шолапур, Читтагонг, Бомбай, Калкутта, Мадрас ва баъзе шаҳрҳои дигари Ҳиндустон вазъи фавқуллода эълон карданд.

Тобистони соли 1931 дар шаҳри Лондон бо иштироки намояндагони хизбҳои ҷамоаҳо ва сарварони музофотҳои Ҳиндустон конференсияи "мизи мудаввар" баргузор гардид. Дар конференсия намояндаи Конгресси Миллӣ Махатма Гандӣ буд. Империалистони англис дар ин конгресс кӯшиш намуданд, ки иттифоқи худро бо сарварони музофотҳои Ҳиндустон мустаҳкам карда, дар байни аҳзоби динии ҳиндуия ва ислом тухми низоъ коранд. Кӯшиши Махатма Гандӣ баҳри ба сари мақсади ягона овардани ҳаман намояндагони Ҳиндустон натиҷаи мусбат надод. Ӯ конференсияро тарк карда, ба Ҳиндустон омад ва бо қарори Кумитаи Корғарии Конгресси Миллӣ маъракаи нави итоатнакунии шахрвандиро доир гардонд. Мустамликачиён Махатма Гандӣ ва ҳаман иштирокчиёни иҷлосияи навбатии Конгрессро ба ҳабе гирифтанд. Дар ҳабе Махатма Гандӣ ҳамчун эътироз ба қарори ҳукумати мустамликавӣ дар бораи ба ҷамоаи алоҳида ҷудо кардани маҳавҳо гуруснагӣ эълон кард. Ҳарчанд ин гуруснанишинии Махатма Гандӣ дар як қатор шахру музофотҳо ошӯбҳои алоҳидаро ба вуҷуд овард, аз соли 1931 сар карда ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ҳиндустон рӯ ба таназзул ниҳод.

Ҳиндустон дар арафои Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ. Сарфи назар аз ақибмонии худ, Ҳиндустон яке аз мустамликаҳои аз ҷиҳати саноат тараққиқардатарини Англия ба ҳисоб мерафт. Дар солҳои пеш аз Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ шумораи фабрикаҳои бофандагӣ ва истеҳсоли маъдан зиёд шуд. Иттиҳодияҳои инҳисории қаблан бавуҷудномада мустаҳкамтар шуда, инҳисорҳои нав тавлид ёфтанд.

Болоравии сармоядории миллӣ дар байни буржуазияи Ҳиндустон ба сармоядорони хориҷӣ барои ба даст даровардани бозори дохилӣ рақобати тезу тундро ба вуҷуд овард. Барои дар ин мубориза мустаҳкам кардани мавқеи инҳисорҳои англисӣ соли 1936 ҳукуматдорони мустамликавӣ қонун дар бораи идораҳои намояндагиро тасдиқ намуданд. Ин қонун имконият медод, ки аз ҳисоби кам кардани даромади соҳибкорони ҳиндӣ даромади инҳисорҳои англисӣ зиёд карда шавад. Бо мақсади назорат аз болои сармояи Ҳиндустон англисҳо дар ин ҷо Банки Захираи Ҳиндустонро таъсис карданд. Банки мазкур сармояи Ҳиндустонро истифода бурда, ба саноати он қарз намедод. Ин қирдори Банки Захираи Ҳиндустон ба таври сунъӣ рушди саноати Ҳиндустонро боз медошт.

Сарфи назар аз ин монеаҳо, сармоядорони ҳиндӣ тавонистанд, ки мавқеи сармояи хориҷиро дар Ҳиндустон як дараҷа суст гардонанд. Ба

саноат воридшавии сармояи хориҷӣ оғоз ёфт. Ин икдоми мусбат дар навбати аввал дар саноати коркарди чӯд дида мешуд. Соли 1938 чандин қонҳои маъдан ва ангишт аз дасти англисҳо ба соҳибкорони хиндӣ гузаштанд. Сарфи назар аз пирӯзиҳои сармоядорони хиндӣ, мақоми роҳбарӣ дар иқтисодиёти Ҳиндустон ханӯз ҳам дар дасти инҳисорҳои англисӣ буд.

Мустамликадорони Англия ба ҳаракати миллию озодихоии Ҳиндустон зарба зада, баъд зӯрвариро бар зидди истиқлолиятхоҳони ин мустамлика пурзӯр намуданд. Созмонҳои демократӣ ва миллиро манъ ва арбобони зиёди муборизаи миллию озодихоии Ҳиндустонро ҳабе карданд.

Ин вақт дар байни нерӯҳои миллии Ҳиндустон ягонагӣ набуд. Ҳар кадом манфиатҳои миллат ва ё динро ҳимоя мекард. Масалан Лигаи Муслмонӣ, ки роҳбараш Муҳаммад Алӣ Қиноҳ буд, барои ташкил кардани давлати Покистон мубориза мебард.

Соли 1935 ҳукуматдорони Англия "Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон"-ро қабул карданд. Ин қонун дар ҳолати мустамликавӣ мӯрдани Ҳиндустонро қонунӣ гардонд. Ду иҷлосияи дар соли 1936 баргузоргардидаи Конгресси Миллии Ҳиндустон ҳамчун вазифаҳои асосӣ мубориза бар зидди "конститутсияи гуломона" ва тақозо дар бораи дар асоси интихоботи умумӣ интихоб кардани Маҷлиси Муассисони Ҳиндустонро ба миён гузоштанд.

Ҳамин тарик, дар арафаи Қанги дуюм ҷаҳонӣ ҳаракати миллию озодихоии халқҳои Ҳиндустон вусъат меёфт. Ин ҳолат барои дар Ҳиндустон тавлид ёфтани ҷабҳаи муштаракӣ зиддимпериалистӣ шароити зарурӣ фароҳам меовард.

Муҳаммад Алӣ Қиноҳ

Муҳаммад Иқбол

Мутафаккири бузурги Хиндустон Муҳаммад Иқбол дар ташаккули бедории миллии халқҳои Хиндустон мақоми ҳосеа дошт. Ӯ мардуми Хиндустон ва тамоми Шарқро даъват мекард, ки аз ҳоби гарон хезанд ва истиқлолияти давлатӣ ба даст дароранд.

=== САВОЛ ВА СУЎРАНИШ ===

1. Огози давраи муосири Хиндустонро чӣ хел дарёфтед? 2. Чаро баъди анҷом ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар Хиндустон ҳаракати миллию озодихоҳӣ ҷоннок шуд? 3. Дар бораи ислоҳоти Монтегио – Челмсфорд ва Роулетта чӣ медонед? 4. Оё қонунҳои онд ба Хиндустон қабулкардаи Англия вазъи ҷамъиятию сиёсии Хиндустонро мӯътадил гардонданд? 5. Дар бораи фаъолияти инқилобии Махатма Гандӣ мухтасар маълумот диҳед. 6. Соли 1919 дар Амритсар чӣ воқеа ба амал омад? 7. Маъракаи "иғзатиқонии шаҳрвандӣ" ва "хувсои молҳои англисӣ"-ро шарҳ диҳед. 8. Дар муборизаи миллию озодихоҳии халқҳои Хиндустон бар зидди Англия оё амалҳои террористӣ фоида оварданд? 9. Далелҳои биеҷед, ки дар бораи болоравии иқтисоди Хиндустон далолат кунанд. 10. Ҳукуматдорони мустанлиқавӣ бар зидди созмонҳои ҷамъиятию сиёсии Хиндустон чӣ тавр мубориза мебуданд? 11. Дар байни созмонҳои ду дини асосии Хиндустон – Хинду Махасабҳа ва Лигаи Муслимонӣ кай бархӯрд ба амал омад? 12. Дар солҳои 1923 – 1927 чаро ҳаракати миллию озодихоҳии мардуми Хиндустон таназзул кард? 13. Дар бораи бӯҳрони иқтисодии солҳои 1928 – 1933-и Хиндустон маълумот диҳед. 14. "Қонун дар бораи идораи Хиндустон"-ро шарҳ диҳед. 15. Нерӯҳои сиёсии Хиндустон қадом шаклҳои истиқлолияти мамлакатро ҷонибдорӣ мекарданд? 16. Хиндустон дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ дар қадом ҳолат қарор дошт? 17. Аз мавзӯи ҳуҷоса бароред.

§ 21. АФҶОНИСТОН

Сохобиистиқлолият гардиши Афғонистон. Дар Афғонистон ҳаракати миллию озодихоҳӣ бар зидди Англия ингаронда шуда буд. Дар ин мубориза нерӯҳои гуногуни ватанпарвар ширкат варзиданд. Лекин нерӯи аз ҳама суботқору дорои ақидаҳои пешқадам **ҷавонафғонҳо** буданд. Иштирокчиёни ин ҳаракат баҳри истиқлолияти Афғонистон ва ба амал баровардани ислоҳоти идораи давлатӣ, иқтисод ва маданият мубориза мебуданд. Ҷавонафғонҳо ҷаҳлон зиёд набуданд. Бо вучуди ин барномаи фаъолияти онҳо ба аксарияти ҷомеаи Афғонистон наздик ва фаҳмо буд.

Рохбарони Афғонистон барои вусъат ёфтани муборизаи миллию озодихолии ҷавонафгонҳо ва нерӯҳои дигари мамлакат имконият наметоданд. Режими Ҳабибуллоҳон бо ҳукуматдорони Англия муроҷиат мекард.

Сипасати Ҳабибуллоҳон, ки ба барҳам додани ҳолати ниммустамликавии Афғонистон зид буд ва имконият меод, ки мавқеи сармояи Англия дар иқтисоди Афғонистон мустаҳкам шавад, норозигии ҷавонафгонҳо ба вуҷуд меовард. Ба ин қирдори ҳукумат на танҳо ҷавонафгонҳо, балки арбобони бонуфузи ҷомеа – пирафгонҳо низ муҳолиф буданд. Ин нерӯ дар зери шиори "ҳифзи исломи азали" дар Афғонистон маҳдуд кардани нуфузи хориҷиро тақозо мекард.

Дар солҳои 1919 - 1929 вазъи тижорати хориҷии Афғонистон вазнин ва аз ҳамин сабаб даромади гумрукии кам шуд. Барои ҷуброни он ҳукумати амир Ҳабибуллоҳон дар мамлакат андозҳои нав ҷорӣ намуд. Ин иқдом вазъи бе ин ҳам вазнини мардумро боз ҳам вазнинтар кард. Бо сабаби камшавии маош дар артиш низ норозигии хизматчиёни ҳарбӣ меафзуд.

Моҳи феврالی соли 1919 Ҳабибуллоҳон дар натиҷаи табаддулоти давлатӣ кушта шуд. Баъд аз чанд рӯзи мубориза ба тахт яке аз инсарони Ҳабибуллоҳон – Амонуллоҳон нишаст. Амри нав бо ҷавонафгонҳо алоқаи зич дошт. Аз ин рӯ, аҳолии Кобул ва артиш ба Амонуллоҳон изҳор доштанд, ки ӯро дастгирӣ мекунанд. Амонуллоҳон ва ҷонибдорони ӯ ваъда доданд, ки ба истиқлолияти Афғонистон муваффақ шуда, дар мамлакат ислохот мегузаронанд.

28 феврالی соли 1919 Амонуллоҳон истиқлолияти Афғонистонро эълон кард. Ин хабар дар мамлакат бо кушу хурсандӣ истиқбол карда шуд. Амонуллоҳон ҳамчун ҷораҳои таъхирнопазир маоши аскарӣ афсаронро зиёд кард ва гумрукии дохилро барҳам дод.

То аввали моҳи марти соли 1919 ҳокимияти Амонуллоҳон дар тамоми мамлакат паҳн карда шуд.

3 марти соли 1919 ҳукумати Афғонистон ба ҳукуматдорони Британияи Кабирӣ дар Ҳиндустонбуда дар бораи дар асоси баробарҳуқуқии тарафҳо аз нав дида баромадани муносибатҳои байни Англияю Афғонистон муроҷиат кард. Вале дар ҷавоби баъд аз якуним моҳ ба Кобул расида аз Амонуллоҳон талаб карда мешуд, ки шартҳои созишномаи асратовари қаблӣ риоя карда шаванд. Маълум буд, ки ҳукуматдорони мустамликавии Англия нияти ба Афғонистон ташкил кардани тачовузо доранд.

Дар мустаҳкам кардани мавқеи байналхалқии Афғонистон ва пешгирӣ намудани тачовузи Англия ҳукумати Амонуллоҳон ба РСФСР (Ҷумҳурии Шӯравии Федеративии Сотсиалистии Русия) умед мебааст. Русияи Шӯравӣ аз ҷониби худ истиқлолияти Афғонистонро ба расмият

шинохт. Дар байни Афғонистон ва РСФСР муносибатҳои дипломатӣ барқарор гардида, дар ин бора созишнома ҳам ба имзо расид. Русияи Шӯравӣ ваъда дод, ки дар мубориза бар зидди империализм ба Афғонистон ёрӣ хоҳад расонд.

Чанги сеюми Англия бар зидди Афғонистон. Моҳи майи соли 1919 Англия зидди Афғонистон чанги сеюми истилогаронаи худро оғоз намуд. Артиши хуб мусаллаҳ ва аз ҷиҳати шумораи чандин баробар зиёди Англия аз самти Хайбар ба қаламрави Афғонистон зада даромад ва ният дошт, ки Кобулро ишғол кунад. Артиши Афғонистон, ки дар сарҳадҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқӣ муस्ताқар буд, аз ҳисоби қabilaҳои маҳаллӣ пурра гардида, ба таҷовузкорон муқобилияти сахт нишон медод. Нерӯҳои ҳарбии Русияи Шӯравӣ дар Осӣи Марказӣ буда бар зидди сипоҳиёни англисӣ ба ҳуҷум гузаштанд. Миёнаҳои моҳи майи соли 1919 қabilaҳои пашту бар зидди англисҳо шӯриш бардоштанд. Ин вақт дар Ҳиндустон ҳаракати миллию озодихоҳии зидди Британияи Кабир боз ҳам вусъат ёфта, аҳолии англисҳоро дар Афғонистон вазнин кард.

Ҳамаи ин Англияро маҷбур сохт, ки баъди як моҳи оғозёбии чанг – 3 июни соли 1919 бо афғонҳо дар бораи сулҳ гуфтушунидро сар кунад. Созишномаи пешакии сулҳи байни Афғонистон ва Англия 8 августи ҳамон сол дар шаҳри Равалпиндӣи Ҳиндустон ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома Англия истиқлолияти давлатии Афғонистонро эътироф кард. Истиқлолияти Афғонистонро чандин давлати дигари ҷаҳон низ эътироф намуд, аз он ҷумла Эрон, Туркия ва РСФСР ва дар байни онҳо муносибатҳои дипломатӣ барқарор гардиданд. Созишномаи ниҳони сулҳи Англия ва Афғонистон моҳи ноябри соли 1921 баста шуд.

Вазъи дохилии ҳукумати ҷавонафғонҳо. Дар шароити истиқлолияти давлатӣ солҳои 20-ум дар Афғонистон ислоҳоти муҳим доир гардид. Ин ислоҳот мақсад дошт, ки рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва идораи самараноки давлати Афғонистонро таъмин намояд. Зимни ислоҳот дастгоҳи идораи марказӣ ва маҳаллӣ мустаҳкам карда шуд. Соли 1923 Конститутсияи якуми Афғонистон эълон гардид, ки дар он дахлнопазирии моликият ва манзил, дар назди қонун баробар будани шаҳрвандон ва ҳуқуқҳои дигари шаҳрвандӣ инъикос ёфта буданд. Ҳукумат ҳокимияти хонҳои қabilaҳоро маҳдуд ва ҳуқуқи онҳоро дар ҷамъоварии андози давлатӣ бекор кард. Ҳуқуқи рӯҳониёнро дар масъалаи идораи додгоҳ ва маориф маҳдуд ва шумораи муассисаҳои таълимии дунявиро зиёд намуд.

Қонун дар бораи саноат, ки соли 1921 қабул карда шуд, ба соҳибкорони миллӣ имтиёзҳои калон дод. Ҳукумат дар қорӣ созишҳои додани ширкатҳои саҳҳомӣ мусоидат кард. Соли 1923 Қонун дар бораи замин интишор гардид. Ин қонун заминро ҳамчун моликияти хусусӣ ба соҳибони он дод. Соҳибони заминро ғайр аз андози замин аз

ӯҳдадорихои дигар озод кард. Андози молӣ-ро (натуралӣ) бо андози пулӣ иваз намуд.

Солҳои 1927 – 1928 Амонulloҳон ба хориҷа сафари дуру дароз кард. Дар рафти ин сафар ӯ таҷрибаи давлатдориро дар Ҳиндустон, Миср, Туркия, Эрон, ИҶШС ва баъзе давлатҳои дигар хуб омӯхт. Баъди бозгашт кӯшиш кард, ки дар мамлакат фаъолияти ислохотпешагини худро вусъат диҳад.

Сабабҳои инқилоби мардумӣ дар Афғонистон. Амонulloҳон дар Афғонистон ислохотеро татбиқ намуд, ки на ба ҳамаи табақаҳои аҳолии мамлакат маъқул буд. Аз он махсусан мардуми оддӣ ягон беҳбудии зиндагии худро эҳсос накард. Иддае аз арбобони сиёсӣ ва ислomӣ низ аз ислохоти Амонulloҳон норозӣ буданд.

Моҳи августи соли 1928 гурӯҳи калони рӯҳониёни баландмартабаи Кобул, ки дар байни онҳо Қозӣ Абдурахмони Пағмонӣ, Қозӣ Фазлулҳақон ва Абдулқодири Пағмонӣ ҳам буданд, чамъ 400 нафар зери роҳбарии М. Сиддиқхони Мучаддадӣ ба муқобили Амонulloҳон исён бардоштанд. Исёни онҳо аз он иборат буд, ки Амонulloҳонро қофир ва бедин эълон доштанд. Баъд ба Пактиё фирор карда, дар он ҷо дар байни халқи оддӣ мӯхтавои ин қарори худро ташвиқу тарғиб намуданд. Онҳо мехостанд, ки мардуми Пактиё пешниҳодотеро барои гирифтани пеши роҳи харобгарии Афғонистон ба подшоҳ бифиристанд. Вале қабिलाҳои ҷанубӣ бо ин исёнгарон ҳамроҳ нашуданд. Пас онҳо ба сипоҳиёни дар Гарлез буда мурочиат карданд. Фармондеҳони ин артиш пешниҳодро қабул накарданд ва онҳоро дастгир намуда, ба ҳукумат супурданд. Амонulloҳон исёнгаронро қатл кард. Танҳо М. Мучаддадиро ба хотири поси хизматҳои падараш – Шамсулмасоих Мучаддадӣ, ки гозӣ ва муҷоҳиди зидди англисҳо буд, раҳм карда, якумра ба маҳбас партофт.

Гурӯҳи дигар бо сардории генерал М. Нодирхон барои ишғоли тоҷу тахти Афғонистон бар зидди Амонulloҳон мубориза мебард. Барои расидан ба мақсади худ тирамоҳи соли 1928 дар байни мардуми қабिलाҳои шарқӣ ҳар гуна варақаҳою расмҳои Амонulloҳон ва хонаводаи ӯро беобрӯйкунанда паҳн мекарданд. Ин муҳолифон, аз он ҷумла исбот кардани мешуданд, ки малика Сурайё асизода ва афғон нест. Бо далелҳои зиёди худ Амонulloҳонро бо гарбпарастию дар байни мардуми Афғонистон ва хусусан дар байни духтарону занони афғон паҳн кардани бадахлоқию бешармӣ муттаҳам мекарданд.

Яке аз сабабҳои дигар шӯриши қабिलाҳои шинворӣ буд, ҳарчанд он сабаби асосии ин ҳаракат шуда наметавонист.

То соли 1928 бо қарори ҳукумат қабिलाҳои шарқии Афғонистон аз пардохти ҳама гуна андоз ва боч ба мӯҳлати 4 сол озод карда шуда буданд. Тирамоҳи ҳамон сол ҳукумат қарор баровард, ки қабिलाҳои шарқӣ ҳамаи андозҳои 4 соли қаблан напардохтаи худро пардозанд.

Ин иқдоми ҳукумат каҳру газаби қабилаҳои шинвориро ба вучуд овард. Моҳи декабри соли 1928 ошӯбҳо на танҳо қабилаҳои мазкур, балки тамоми қабилаҳои шарқиро фаро гирифтанд. Дар заминаи мазкур ҳатто дар байни қабилаҳои санғухеди ва шинворихо задухӯрд ҳам ба амал омад. Шинворихоро ақсарияти қабилаҳои ин минтақа дастгирӣ карданд. Дастаҳои низомии шинворихо аз ҳисоби қабилаҳои дигари ин ҷой ба тезӣ меафзуданд. Шӯришгарон чандин маҳалро ишғол карданд. Дар Дакка ба аскарони ҳукумати шикаст дода, шаҳри Чалолободро муҳосира намуданд.

Пурзӯршавии бӯҳрони иккилобӣ. Ҳукумати Амонуллоҳон бо роҳбарии Шераҳмадхон аз Кобул ба шарқи мамлакат лашкар фиристод. Вале сафари ин шахс натиҷаи дишлох надод, чунки ӯ мехост шӯришчиёро бо дасти қабилаҳои дигари ин ҷой шикаст бидиҳад. Дар натиҷаи ин иқдоми ношоями Шераҳмадхон ду ҷабҳаи дар муқобили ҳамдигар қароргирифта ташкил ёфт. Қисми мардуми аз тарафи ҳукумат мусаллаҳгардонда ба тарафи шӯришчиён гузашт. Сафи онҳое, ки дар муқобили ҳукумат ҷанг мекарданд, рӯз то рӯз меафзуд.

Баъди бебарории сафари Шераҳмадхон вазири қорҳои хориҷӣ М. Сиддиқхони Чархӣ ба назди шӯришчиён омад. Ӯ бо роҳбарони шӯриш М. Афзалхон ва М. Аъламхон гуфтушунид карда, аз номи шӯришгарон рӯйхати пешниҳодотро иборат аз 21 модда ба подшоҳ расонд. Бо вучуди ин шиддати муҳолифат дар байни шӯришчиён ва ҳукумат рӯз то рӯз ба кӯчаи сарбаста дохил мешуд.

Дар чунин шароит 10 декабри соли 1928 дар Нимла дар байни шӯришчиён ва аскарони ҳукумати задухӯрди сахт ба амал омад, ки дар натиҷаи он аскарони ҳукумати шикаст хӯрданд.

Ҳукумат чун дар байни мардуми шарқии мамлакат дастгирӣ наёфт, тасмим гирифт, ки дар музофотҳои шимолӣ аз ҳисоби мардуми тоҷик аскар гун карда, шӯришро дар қисмати шарқии мамлакат паҳш кунад. Ҳамин тарик, дар зери роҳбарии Аҳмад Алихон аз байни мардуми Кӯҳистон ва Кӯҳдоман як миқдор аскарӣ ихтиёрӣ ҷамъ карда шуд. Вале дар маҳалҳои дигар, алалхусус дар Тағоб ва Наҷроб дар байни ӯ ва халқи маҳаллӣ муҳолифат ба миён омад. Онҳо изҳор карданд, ки бо шӯришчиёни минтақаи шарқии мамлакат ҳамраъӣ мебошанд.

Мардуми кашшоқшудаи музофотҳои шимолӣ аз сиёсати ҳукумати Амонуллоҳон норозӣ буд. Дар фармони аввали соли 1928 ба ин ҷо расидаи Амонуллоҳон гуфта мешуд, ки соқинони Кӯҳдоман ва Кӯҳистон бояд аз рӯи дафтарҳои давлатӣ кулли андозҳои напардохтаи қаблии худро пардозанд. Нисбат ба онҳое, ки андозхоро наменардохтанд, дар фармон ҷазоҳои сангин пешбинӣ шуда буданд. Аз ҳамин сабаб мардуми ин ҷо такаюғи ҳукумат нею дар муқобили

он меистод. Шимолӣ Афғонистон ва алалхусус Кӯҳдоман ба яке аз марказҳои асосии муқовимат бар зидди ҳукумати Амонуллоҳон табдил ёфт.

Огози инқилоби мардумӣ дар Афғонистон. Тавре ки дар болотар гуфта шуд, ҳукумати Аҳмад Алихонро ба Кӯҳистон ва Кӯҳдоман баҳри ҷамъоварии аскар фиребод. Ӯ дар Ҷабал-ус-Сироч ҷирғаи мардуми вилоятҳои шимолро доир гардонд. Дар ин ҷирға намояндагони мардуми Кӯҳдоман, Кӯҳистон, Соланг ва вилоятҳои дигар аз сиёсати ичтимоии ҳукумати норозигӣ баён намуданд. Сарфи назар аз ин норозигӣ, шимолиҳо иброз доштанд, ки тайёранд 6 ҳазор аскар ҷамъ карда, ба ихтиёри ҳукумати Амонуллоҳон бидиҳанд. Дар ин ҷирға масъалаи "Бачаи Саққо" (ҳукумати Амонуллоҳон ва душманонаш ин таҳаллуסי таҳқиромезро ба шахси шучову некӯкор Ҷабибуллоҳи Калақонии Кӯҳдоманӣ дода буданд) ҳам ба миён омад. Аҳмад Алихон аз байн бурдани ӯро тақозо намуд. Чанд нафар пешниҳод карданд, ки минбаъд Ҷабибуллоҳон тавба кунад ва ба қасе қордор нашавад. Вале аксарияти қулли иштирокдорони ҷирға аз "Бачаи Саққо" пуштибонӣ карданд. Илова бар ин, ҷирға талаб кард, ки ҳар қасе бо гуноҳи ҳамқорӣ бо "Бачаи Саққо" дастгир ва ба маҳбус партофта шудааст, бояд бетаъхир озод карда шавад. Ҳукуматдорон ночор бо Ҷабибуллоҳон тавассути Қуръон аҳду паймон карданд. Мувофиқи ин аҳду паймон Ҷабибуллоҳон мебоист ба дастаи аскарон сарварӣ карда, дар паҳши қабилаҳои шарқӣ ширкат меварзид, Ҷамин тарик, ба Ҷабибуллоҳони Калақонӣ рутбаи афсарии бирғид, 3 ҳазор рупия маоши ҳармоҳа, 81 туфанг ва 200 ҳазор дона тир доданд.

Вале баъди як рӯз аз тарафи ҳукумати аҳдшиканӣ руҳ дол ва 12 декабри соли 1928 дастаи мусаллаҳи Ҷабибуллоҳони Калақонӣ ба қалъаи Сароии Хоҷа ҳамла карда, қӯрхонаи пур аз силоҳро ба даст даровард. Баъди хуб мусаллаҳ шудан дастаи Ҷабибуллоҳони Калақонӣ ду тақсим шуд. Яке бо роҳбарии Саид Ҳусейнхон ба тарафи Чорикор ва дастаи дигар дар зери роҳбарии худи Ҷабибуллоҳони Калақонӣ ба ҷониби Қобул раҳсипор гардид.

Саид Ҳусейнхон Чорикорро ба даст дароварда, бо дастаи 300-нафара ба сӯи Қобул ҳаракат кард. Дар Қобул тақминан аз 2 то 3,5 ҳазор нафар ихтиёриёни аз Кӯҳистон ва Кӯҳдоман ҷамъшуда чанд рӯз боз сарсонӣ саргардон ва дар ҳолати номуайянии буданд. Ин аскарон аз амали Ҷабибуллоҳони Калақонӣ ва Саид Ҳусейнхон бохабар шуда, ба яке аз қӯрхонаҳои дигар – Шерпур ҳамла карда, онро ба даст дароварданд ва мусаллаҳ шуданд.

Баъди чор рӯзи аз Сароии Хоҷа баромадан Ҷабибуллоҳони Калақонӣ ба Қобул омада расид. Шаҳрро танҳо 11 нафар шоғирдонӣ

мактаби низомӣ химоя мекарду халос. Ҳамаи аскарон барон паҳш кардани шӯриш ба мунтақаи Шарқ рафта буданд. Кобул ба дасти шӯришчиён гузашт.

Ҳукумати Амонуллоҳон нерӯҳои ҳарбии дар гирду атрофбударо муттаҳид карда, бар зидди Ҳабибуллоҳони Калакони ва Саид Ҳусейнхон равои сохт. Ба Амонуллоҳон муяссар шуд, ки тавассути ин қувваҳо шӯришчиёнро ба ақиб партояд.

Амонуллоҳон саросемавор тамоми чораҳои меандешид, то ки мавҷи шӯришро паэт занад. Бо назардошти зиддияти пурзӯри мардум маҷмӯи ислоҳоти ҳудро иборат аз 18 модда бекор эълон кард. Баъди ин қисме аз арбобони дини ислом фатво доданд, ки ҳукумати Амонуллоҳонро дастгирӣ мебаранд. Ба зер ин санад 14 нафар рӯхониёни машҳур ва бонуфузи мамлакат имзо гузоштанд, лекин он пеш роҳи инқилобро гирифта натавонист.

Ғалабаи инқилоб. Дар зер роҳбарии Ҳабибуллоҳон дастан қалони шӯришчиён аз Шакардара то Вазиристон қад-қадӣ кӯхон Хинҷон бо суръати тез ба сӯи Кобул ҳаракат карда, баъди чанди задхӯрди наздишаҳрӣ ба Кобул зада даромад. То соати 10-и 15 январи соли 1929 қариб тамоми шаҳр дар дасти шӯришгарон буд. Аскарони ҳукумати тақлим ва ҳалъи силоҳ карда шуданд. Майдони ҳавой низ ба дасти шӯришчиён гузашт. Амонуллоҳон ҳис кард, ки муқовимат дигар ғоида надорад. Бинобар ин аз вазифаи подшоҳии Афғонистон ба истеъфо рафтани ҳудро эълон карда, тахту тоҷи подшоҳиро ба бародари қалониаш Иноятуллоҳон супорид. Вале подшоҳии Иноятуллоҳон ҳамагӣ 3 рӯз давом кард.

Иноятуллоҳи навақак ба тоҷу тахти Афғонистон соҳибшуда ҳайатеро иборат аз Муҳаммад Содикхони Муҷалдадӣ, Муҳаммад Усмонхон ва Қозӣ Муҳаммад Акбархон ба назди Ҳабибуллоҳони Калакони фиристод, ки ӯ шоҳи нави Афғонистонро эътироф кунад. Ин ашҳос ба қон он ки супориши Иноятуллоҳро ба қо биёранд, ҳар қадом қӯшиш ба ҳарқ меод исбот намояд, ки ба вазифаи шоҳи Афғонистон маҳз ӯ сазовортар аст. Вале шахси ба Ҳабибуллоҳони Калакони наздик – Шерхони Соҳибзода, ки марди оқил ва зирак буд, лачоми сӯҳбатро ба даст гирифта, ба сафирони Иноятуллоҳон иброз дошт, ки қаро ин вазифаро ҳуди Ҳабибуллоҳони Калакони ба ӯҳда нагирад. Охир маҳз ӯ Кобулро ишғол кард. Ҳамин тарик, Ҳабибуллоҳони Калакони 18 январи соли 1929 шоҳи нави Афғонистон эълон карда шуд.

Вазъи сиёсии Афғонистон баъди ғалабаи инқилоб. Ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калакони ро табақҳои зиёди аҳолии мамлакат дастгирӣ мекарданд, ба истиснои як қисми қами музофотҳои қанубӣ ва шарқӣ.

Ислохоти иктисодии иҷтимоии Хабибуллоҳони Калакони, ки дар эълонияи ӯ аз 18 январи соли 1929 инъикос гардидааст, аз масъалаҳои марказӣ ва муҳимтарин буд. Ин мушкилотро хазинаи давлатии иборат аз 18 ҷувол пулҳои тиллогию нуқрагии аз тарафи Амонуллоҳон ва Иноятуллоҳон ба яғмо бурда боз ҳам мушкилтар кард. Бе маблағи зарурӣ ислохотро дар амал татбиқ кардан амри муҳол буд. Хабибуллоҳон тасмим гирифт, ки бар зидди ришвахӯрӣ, ришваситонӣ ва сӯистеъмор аз вазифа муборизаи беамон барад. Лекин барои иҷрои бомуваффақияти барнома иллатҳои чомае халал мерасонданд. Дар Афғонистон дар зарфи 200 соли охир ҳокимияти олии давлатӣ танҳо дар ихтиёри як қавм – дурронихо буд. Ҳукумати дурронихо рӯи роҳи халқу қавмҳои дигари мамлакатро дуҷумдараҷа меҳисобид. Тоҷикон, ки аз ҷиҳати нуфузи худ аз паштуҳо кам набуданд, аз ҳокимияти сиёсии Афғонистон маҳрум буданд. Хабибуллоҳони Калакони меҳост, ки ин зухуроти манфӣ ва барои истиклолияти давлатии Афғонистон хавфнокро барҳам диҳад.

Бояд гуфт, ки ҳукумати Хабибуллоҳони Калакони аз ӯҳдаи иҷрои чунин кори мушкил баромада наметавонист, чунки вай алҳол дар сар то сари мамлакат ҳокимияти худро мустаҳкам накарда буд. Гузашта аз ин, дар маҳалҳо ҷохталабҳои нав ба майдон мебаромаданд. 20 январи соли 1929 дар Ҷалолобод Алӣ Аҳмадхон худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, ҳамон замон аз Англия ёрии молиявӣ ҷарбӣ пурсид, то ки ҳукумати Хабибуллоҳони Калакони сарнагун созад. ӯ аз қabilaҳои шинворӣ, муманд, хутиёнӣ ва ғайра то се ҳазор аскар гун кард. Ба замми ин миқдор аскар то 7 – 8 ҷузъу томҳои дигари артиши ҳукумати собикро ҳам дар ихтиёри худ дошт. Алӣ Аҳмадхон аскарони худро ба се даста тақсим карда, аз се самт ба ҷониби Кобул ҳаракат кард. 3 – 5 феврал артиши Хабибуллоҳони Калакони бар дастаҳои Алӣ Аҳмадхон ғолиб омад. Қисми аскарони боқимондан Алӣ Аҳмадхон фирор карда, дар Пешовар паноҳ бурланд. Вале баъди чанде Алӣ Аҳмадхон бо дастааш ба Қандаҳор омада, бо Амонуллоҳони ба ин ҷо ҳозиршуда пайваст.

Кӯшиши Амонуллоҳон барои баргардондани тахту тоҷи шохӣ. Амонуллоҳон, ки аз тоҷу тахти подшоҳии Афғонистон даст кашада, ба Ҳиндустон фирор карда буд, худро дуҷумбора подшоҳи Афғонистон эълон карда, дар Қандаҳор ҳукумати нав ташкил намуд ва бар зидди Хабибуллоҳони Калакони барҳост.

Амонуллоҳон ба ёрии Англия умед мебаст, вале ба мурочиати ӯ аз 30 январи соли 1929 вазири корҳои хориҷии Англия О. Чемберлен ҷавоби рад дод. ӯ иброз дошт, ки Англия ба корҳои дохилии Афғонистон даҳлат ва ягон тарафи даргирро дастгирӣ намекунад. Аз тарафи дигар, Англия Амонуллоҳонро нею генерал М. Нодирхонро шонстан тоҷу тахти Афғонистон мешуморид.

Баъд аз он ки аз Англия хабари рад омад, Амонуллохон рӯ ба чониби Иттиҳоди Шӯравӣ овард. Ӯ вазири корҳои хориҷии ҳукумати худ – М. Сиддиқхони Чархиро ба Москва фиристод. Бародари Сиддиқхон – вазири мухтори Афғонистон Ғулом Набии Чархӣ дар он ҷо сукунат дошт. Ин ду бародар аз аввал то ба охир ба Амонуллохон содиқ буданд. Онҳо бо Ҳукумати Шӯравӣ дар бораи Ӯ ба Амонуллохон музокиротро оғоз намуданд.

Сарфи назар аз натиҷаҳои музокироти Москва, Амонуллохон 27 марти соли 1929 ба чониби Кобул лашқар кашида, охириҳои моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазна омада расид. Дар роҳ ӯ борҳо ба ҳамлаи чонибдорони Ҳабибуллохони Калакони гирифтӣ шуда, бо талафот ва мушкilotи зиёде Ғазнаро ба даст даровард. Дар ин ҷо 25 апрели соли 1929 байни лашқари 5-ҳазорнафараи Ҳабибуллохон бо сардории Саид Ҳусейн ва аскарони Амонуллохон задухӯрд ба амал омад, ки дар он аскарони ҳукумати Кобул дастболо шуданд. Аксарияти қувваҳо Амонуллохонро тарк карданд.

Дар айни замон дар Ҳирот ва Фарох ҳокимият ба чонибдорони Ҳабибуллохони Калакони мегузарад. Ба зами ин қувваҳои ҳукумати Кобул дар зери роҳбарии Пурдилхон таъқибу думболагирии Амонуллохонро пайваста давом медоданд. Дар чунии шароити ногувор Амонуллохон ноумед шуда, 23 майи соли 1929 "тоҷу тахти" подшоҳии дуҷуми бебарори худро тарк карда, ба хориҷи Афғонистон фирор намуд. Ӯ пеш аз фирор кардан "тахти подшоҳӣ"-и худро ба Алӣ Аҳмадхон супурд. Баъди чанде Пурдилхон ба ин ҷо расида, ҳокимиятро аз Аҳмадхон кашида гирифт ва ӯро ба қатл расонд. Бо ҳамин Ҳирот ҳам тобеи ҳукумати Ҳабибуллохон шуд.

Ғаҷовузи харбии Иттиҳоди Шӯравӣ бар зидди ҳукумати Ҳабибуллохон. Музокироти Москва барои Амонуллохон мусбат ҳал шуд. **Ҷузъу томҳои Шӯравӣ** дар шимолӣ Афғонистон зери роҳбарии В. Примаков ва ғумоштаи Амонуллохон – Ғулом Набиҳои Чархӣ ба амалиётҳои харбии зидди ҳукумати Ҳабибуллохони Калакони шурӯъ карда, Мазори Шарифро ишғол намуданд.

Артиши ҳукумати Ҳабибуллохони Калакони, дар Мазори Шариф бар зидди аскарони шӯравӣ истодагари карда натавонист ва то 3 ҳазор нафар аскарӣ худро талаф дод.

Баъди ғалаба дар Мазори Шариф аскарони шӯравӣ ба сӯи Кобул раҳсипор шуданд. Дастаи 3-ҳазорнафараи ҳукумати Ҳабибуллохони Калакони бо сардории Саид Ҳусейнхон пешӣ роҳи аскарони шӯравиро гирифт, то нагузорад, ки ба Кобул дароянд. Вале ин даста аз чониби аскарони шӯравӣ дар наздикии Айбек торумор карда шуд. Аз 3 ҳазор аскарӣ Саид Ҳусейнхон тақрибан 1000 нафар ҷон ба саломат бурд.

Хабари фирори Амонуллохонро шунида, Ҳукумати Шӯравӣ чузъу томҳои худро аз Афғонистон баровард, чунки ин "ёри" ба хотири ӯ нигаронда шуда буд.

Сӯнкаси нави зидди инқилоб. Акнун душмани асосии ҳукумати Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ генерал М. Нодирхон буд ва ӯро Англия ҷонибдорӣ мекард.

Хабари шӯриши шинворихоро шунида М. Нодирхон ва бародаронаш, ки ин вақт дар Фаронса буданд, бо кӯмаки Англия ба Афғонистон шитофтанд. Онҳо 23 феввали соли 1929 ба Бомбай ва баъди чанде бо ёрии Англия ба Пешовар омада расиданд. Дар ин ҷо мулоқоти М. Нодиршоҳ бо вазирӣ Мухтори Англия Ф. Хемфри, ки Қобулро тарк карда, ба ин ҷо омада буд, сурат гирифт. Дар ин мулоқот нақшаи сарнагун сохтани ҳукумати Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ тарҳрезӣ шуд.

Ҳукумати Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ М. Нодирхонро борҳо ба ҳамкорӣ даъват намуд ва ҳатто дар Пешовар бо ӯ аз тариқи намоёндагони худ музокирот ҳам доир гардонд. Вале, мутаассифона, Нодирхон ҳамкориро бо Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ ва ҳар нафари дигари Афғонистон рад кард.

Ҳамин тарик, М. Нодирхон ва бародарони ӯ 8 март соли 1929 сарҳади Афғонистонро убур карда, ба сӯи Қобул ҳаракат намуданд.

21 апрел нерӯҳои ҳарбии М. Нодирхон бо сардории Ғиёсиддин дар дашти Бедак бо аскарони ҳукумати Қобул рӯ ба рӯ шуданд. Дар ин муҳориба лашқари М. Нодирхон шикаст хӯрд. 27 апрел бародари М. Нодирхон – Шоҳмаҳмад дастаи низомии дар ихтиёрашбударо аз Қочӣ ба Хушӣ расонд, вале ӯ ҳам аз нерӯҳои ҳукумати шикаст хӯрд.

Сарфи назар аз ин ноқомӣҳо, М. Нодирхон боварӣ дошт, ки аз Англия ёри хоҳад омад. Бинобар ин дар миёнаҳои моҳи майи соли 1929 маликҳои мамлакатро аз нав ба муборизаи зидди ҳукумати Ҳабибуллоҳон даъват намуд.

Моҳҳои май-июн М. Нодирхон, бародаронаш ва ҳаман нерӯҳои зидди ҳукумати Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ алайҳи низомиёни ҳукумати Қобул ҷангиданд, вале ҳар бора ба шикаст дучор мешуданд. Сабаби ғалабаҳои ҳукумати Қобул он буд, ки он аз байни мардум баромада, маҳз ба халқ таъя менамуд. Мардуми захматкаш ҳукумати худро то ҳаде ки метавонист, пуштибонӣ мекард.

18 сентябри соли 1929 М. Нодирхон ба воситаи вакили махсуси худ Қочӣ Муҳаммад Акбар ба муншии умумии қорҳои ҳориқии Ҳиндустон Д. Бора номаи маҳрамона фиристод. Дар он аз Англия ёрии ҳарбӣ хоста, дар баробари ин барои Британияи Кабир дар Афғонистон имтиёзҳои зиёде ваъда кард.

Ў баъди ёрии моддӣ, молӣ ва низомии Англия аз ҷумлаи унсурҳои иртиқоӣ то 12 ҳазор нафар аскарӣ зархарид ҷамъ карда, онҳоро мусаллаҳ гардонд.

Мухорибаи халқунанда дар байни нерӯҳои ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ва нерӯҳои М. Нодирхон дар Кобул ва маҳалҳои гирду атрофи он аз 6 то 8 октябри соли 1929 ба амал омад. Дар ин мухориба фармондеҳи бехтарини Ҳабибуллоҳони Калақонӣ – Пурдилхон қаҳрамонона ҳалок шуд. Саид Ҳусейн, ки ин вақт бо қувваҳои эҳтиётӣ дар Мазори Шариф буд ва бояд барои ёрӣ ба Кобул меомад, бо М. Нодирхон роҳи мурӯсорро пеш гирифта, ба ёрии Ҳабибуллоҳон наомад. Аз ҳамин сабаб ба М. Нодирхон муяссар шуд, ки Кобулро ишғол карда, онро барои ғорат ба аскарони худ супорад.

Ҳабибуллоҳони Калақонӣ бо дастаи хурд ва мушқилоти зиёд худро ба Чорикор расонд, то ки қувваҳои худро муттаҳид сохта, бар зидди М. Нодирхон муборизаро давом бидиҳад. Вале дар шароити нави баамаломата ғалабаи Ҳабибуллоҳони Калақонӣ бар М. Нодирхон аз эҳтимол дур буд.

Ба сари қудрат омадани Мухаммад Нодирхон. 15 декабри соли 1929 М. Нодирхон ба Кобул ворид шуда, ваъдаҳои қаблӣ худро дар бораи даъвогари тоҷу тахти Афғонистон набудан "фаромӯш" кард ва худро подшоҳи мамлакат эълон намуд.

М. Нодирхон баъди эълони подшоҳӣ худ намояндагонашро ба назди Ҳабибуллоҳони Калақонӣ фиристода, тақозо кард, ки муқовиматро бар зидди ӯ бас кунад. М. Нодирхон ба Қуръон қасам хӯрд, ки ба вай ва ҳамроҳонаш осеба намерасонад. Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ба М. Нодирхон бовар карда, ба Кобул омад, лекин подшоҳи нав ба қавли худ вафо накарда, Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ва 16 нафар аъзои ҳукумати ӯро дар аввалҳои моҳи ноябри соли 1929 дар маҳаллаи Чаман ба дор овехт.

Ҳамин тариқ, ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калақонӣи Кӯҳдоманӣ, ки воқеан мардумӣ буду баҳри аз байн бурдани ҳокимияти хонадону қавмӣ, зулму истибод ва яғонагии мардуми Афғонистон хизмат мекард, аз байн бурда шуд. Ба ин ҳам омилҳои дохилӣ ва ҳам хориҷӣ сабаб шуданд.

Муборизаи Ҳабибуллоҳи Калақонӣ ва ҳамроҳонаш дурахшонтарин саҳифаи таърихи муосири Афғонистон буд.

Афғонистон дар солҳои 30-юм. Сиёсати дохилӣ Нодирхон ба мустаҳкам кардани ҳокимияти заминдорон ва давлати буржуазӣ равона карда шуда буд. Ӯ ҳокимияти марказиро мустаҳкам намуда, баъзе имтиёзҳои хонҳо ва рӯҳониёнро аз нав барқарор кард. Рӯҳониёнро исломӣ дар қори адолати додхоҳӣ ва маорифи Афғонистон ба мақом аввалаи худ соҳиб шуданд. Дар баробари ин фаъолияти онҳо аз тарафи давлат мавриди назорат қарор гирифт. Ба идораи давлатӣ табақкаи болонии тоҷирон ҳам роҳ дода шуд.

Сиёсати ҳукумати нав дар Конститутсияи соли 1931 эълонкардаи Афғонистон таҷассум ёфт. Конститутсия мақоми рӯҳониёро дар адолати додхоҳию маориф ва иштироки бевоситаи қабилахоро дар фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимият мустаҳкам кард. Дар асоси конститутсия дар соҳаи қонунгузорӣ ҳамчун мақоми интихобии дорои ҳуқуқи маслиҳатӣ Шӯрои халқӣ таъсис дода шуд. Қонуни асосии соли 1931 дар ташаккули давлати Афғонистон барои аз мутлақияти номаҳдуд ба мутлақияти конституционӣ гузаштан қадами нав гардид.

Соли 1933 баъд аз вафоти Нодирхон ба тахти подшоҳии Афғонистон Муҳаммад Зоҳиршоҳ нишаст. Дар замони ҳукмронии ин ӯх сиёсати дохилию хориҷии Афғонистон тағйир наёфт.

Дар солҳои 1933–1939, яъне дар солҳои пеш аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ сармояи тижоратии миллӣ марказонида шуд. Бо ёрии давлат ширкатҳои калони саҳҷомӣ созон ёфта, дар иқтисоди мамлакат мақоми муҳимро ишғол намуданд. Фаъолияти онҳо дар аввал асосан аз фурӯштани молҳои хориҷӣ дар бозори дохилӣ, тайёр ва содир намудани маҳсулоти кишоварзӣ иборат буд. Сарфи назар аз ин, ширкатҳои афғонӣ намояндагони сармояи тижоратиро судхӯрии хориҷиро аз мамлакат фишор дода мебароварданд.

Дар Афғонистон бо ёрии сармояи давлатӣ якҷанд корхонаи саноати сабук сохта ба истифода дода шуд. Ин иқдом барои дар мамлакат ба вуҷуд омадани истехсолоти саноатии худӣ замина гузошт.

Дар солҳои 30-юм дар Афғонистон ҷамъияти адабӣ таъсис ёфт. Аввалин донишгоҳи дунявӣ – факултети тиббӣ ва якҷанд ҳунаристони касбии техникаи кушода шуд.

Дар арафои Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ мамлакатҳои империалистӣ, аз он ҷумла Германия, Италия ва ИҶШС мехостанд Афғонистонро аз назари иқтисодӣ ва сиёсӣ ба худ тобеъ кунанд. Махсусан инҳисорҳои Германия робитаҳои иқтисодии худро бо Афғонистон мустаҳкам мекарданд. "Мутахассисон" ва "мушовирон"-и германиявӣю италиявӣ ба дастгоҳи ҳокимияти давлатӣ ва артиши Афғонистон дохил мегардиданд. Ин сиёсат ба нафъи Германияю Италия ва бар хилофи манфиатҳои ИҶШС буд.

≡ САВОЛ ВА СУПОРИШ ≡

1. Дар Афғонистон баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ кадом нерӯҳои сиёсӣю ҷамъиятӣ барои истиклолияти давлатии Афғонистон мубориза мебарданд? 2. "Ҷавонафғонҳо" ва "Пирафғонҳо" чӣ мехостанд? 3. Ҷабибуллоҳон кай ва чаро кушта шуд? 4. Дар бораи ҷанги сеюми Англия бар зидди Афғонистон маълумот диҳед. Ин ҷанг

чӣ натиҷа дод? 5. Дар бораи вазъи дохилии ҳукумати ҷавонафгонҳо чӣ гуфта метавонед? 6. Дар Конститутутсияи соли 1923 Афғонистон кадом масъалаҳои асосӣ инъикос гардидаанд? 7. Солҳои 1927 – 1928 ҷаро Амонуллоҳон ба давлатҳои хориҷӣ сафари дуру дароз кард? 8. Сабабҳои инқилоби мардумии солҳои 1928 – 1929 Афғонистонро муайян кунед. 9. Ҷаро қавмҳои дар шарқи Афғонистон суқунатдошта шӯриш бардоштанд? 10. Сафари Шераҳмадхон, намоёнҳои Амонуллоҳон ба минтақаи шарқии Афғонистон чӣ натиҷа дод? 11. Кӣҳо Ҳабибуллоҳони Қалақониро "Бачаи Сакко" меномиданд? 12. Дар бораи оғози шӯриши дастаи Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ далелҳо биёред. 13. Кай Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ ба тахти подшоҳии Афғонистон нишаст? 14. Кӯшиши дуҷумбора ба тахти подшоҳии Афғонистон соҳиб шудани Амонуллоҳон чӣ натиҷа дод? 15. Дар бораи ҷанги нерӯҳои шӯравӣ бар зидди ҳукумати Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ чӣҳо медонед? 16. Ба тахти подшоҳии Афғонистон соҳиб шудани М. Нодиршоҳ чӣ хел сурат гирифт? 17. Инқилоби мардумӣ дар Афғонистон кай шикаст хӯрд? 18. Дар бораи тақдирӣ Ҳабибуллоҳони Қалақонии Қӯҳдоманӣ баъд аз шикасти инқилоб чӣҳо медонед?

§ 22. ЭРОН ДАР СОЛҲОИ АВВАЛИ БАЪД АЗ ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОНӢ

Эрон дар оғози даврани муосир. То соли 1919 Эрон давлати ақибмондаи кишоварзӣ, ниммустамликаи Англия ва Русия буд. Иқтисоди вай дар ҳолати ҳаробӣ қарор дошт. Низомии молиявӣ таназзул ёфт, савдои дохилию хориҷӣ, майдони кишт ва саршумори ҷорво ниҳоят кам, нархи нон ва дигар хӯрокворихо баланд шуд. Ҳақиқати ривож ёфта, гуруснагӣ амри воқеӣ гардид, вабо ва касалиҳои дигар зиёд шуданд.

Зиёда аз нисфи аҳолии Эронро деҳқонони муқимӣ ташкил намуда, аз ҷор се ҳиссаи қаблаҳои гуногун, аз он ҷумла қурдҳо, лурҳо, бахтиёрҳо, балучҳо, кашкағҳо, туркманҳо ва арабҳо ба ҷорводорӣ кӯчманчигӣ машғул буданд. Аз ҷанҷ як ҳиссаи аҳолии мамлақат дар шаҳрҳо суқунат дошт.

Дар Эрон ғайр аз қорқонаҳои саноатии иҷоравии хориҷӣ, масалан, қонҳои нешти қанбу қарбӣ, қорқарди моҳӣ дар Баҳри Қазар ва роҳсозӣ, истроқҳои қарқии қачандон қалон, фабрикаҳои боқандагӣ, зарфқарорӣ, қорқарди қарм ва фабрикаҳои дигари милли мавқуд буданд. Ақсарияти ин қорқонаҳо дар рақобат бо хориҷӣ тоб наоварда муқлис мешуданд.

Эрон тоҷирони хурди бисёр дошт. Лекин ракобат бо хориҷиён, худсарии ҳукумати шох, хонҳо ва заифии ҳарбии Эрон ба аҳволи онҳо таъсири манфӣ мерасонд. Тоҷирони калон асосан ба мулкдорони калон ва сармоёи хориҷӣ робита доштанд. Бинобар ин аҳволи онҳо бад набуд. Ин табақаи тоҷирон аслан ҳамчун буржуазияи мӯёнарави байни Эрон ва хориҷиён шинохта шудааст.

Соҳти сиёсии Эрон мутлақияти тавассути конституцияи солҳои 1906 – 1907 маҳдуд кардашуда ва сарвараш сулолаи шохҳои Қочорҳо буд.

Баъди дар Русия ғалаба кардани Инқилоби Октябр Русияи Шӯравӣ ҳаракат мекард, ки дар қаламрави зери назорати худбудан Эрон ҳам ғалабаи ин инқилобро таъмин намояд. Ин кор дар зери шиори ба истиклолияти давлатии Эрон ҷонибдор будани Русия ба ҷо оварда мешуд. Бо ёрии мақомоти маъмурию ҳарбии Русияи Шӯравӣ соли 1918 дар Техрон иттифокҳои касабанӣ кормадони матбааҳо, наонпазҳо, омӯзгорон ва ғайра таъсис ёфта, инчунин корпартоии ноширон ва кормандони троллейбусҳо ташкил карда шуд. Аз ҳисоби намоёндагонии инқилобии аскарони рус ва аҳолии маҳаллӣ дар Рашт, Энзели, Табрез, Ҳамадон ва Қирмоншоҳ шӯроҳо таъсис дода шуданд. Дар Гелон дастаҳои чирикҳои ҷангалӣ фаъолияти худро вусъат доданд ва ҳатто Раштро ишғол намуданд. Вале Ҳукумати Шӯравӣ ба сабаби вазнинии вазъияти мамлакат натавонист, ки ҳокимияти худро дар тамоми Эрон паҳн намояд. Англия бошад, дар Эрон бечуръатона амал мекард.

Эронро ишғол кардани Англия. Бо мақсади дар Эрон паҳн кардани ҳаракати миллию озодихоҳӣ, ба Ҳиндустон роҳ надодани он, ба худ бештар тобеътар гардондани Эрон ва ин ҷоро ба тақягоҳи таҷовузҳои оянда табдил додан Англия дар нобтидон соли 1918 ба ҷурра ишғол намудани Эрон шурӯъ кард. Ба шимолу ғарбии Эрон дастаи генерал Денстервил фиристода шуд. Ин генерал вазифа гирифта буд, ки аввал Рашт ва баъд Қафқозро ишғол кунад. Ба шимолу шарқии Эрон нерӯҳои ҳарбии Англия бо сардории Маллесон равон шуд. Вай бояд вилоятҳои Туркистон ва Закаспийро ишғол мекард. Моҳи августи соли 1918 сарвари ҷангалӣ Кучунхон бо англисҳо дар бораи ба Боку роҳ додан ва бо озуқа таъмин намудани онҳо қарордод ба имзо расонд. Баъди ин англисҳо Раштро ишғол намуда, ба Боку зада даромаданд.

Моҳи августи соли 1918 дар Техрон бо сардории Восугаддава ҳукумати рӯй ба ҷониби Англия ташкил карда шуд. Ин ҳукумат намоёндаи аввалини дипломатии шӯравӣ И. О. Коломийсевро, ки моҳи ноябри соли 1918 ба Эрон омада буд, эътироф накард. Сафорати русҳо торумор карда шуд. Моҳи июли соли 1919 И. О. Коломийсев бори дуюм ба Эрон омад, вале дар ин ҷо дастгир ва дар маҳаллаи Бандари Газ қатл карда шуд.

9 явари соли 1919 қарордоди Эрон ва Англия ба имзо расид, ки мувофиқи он артиш, молия, сохтмони роҳҳо, тичорати хоричӣ ва як қатор соҳаҳои дигари ҳаёти иқтисодӣ ва ҷамъиятию сиёсӣи Эрон ба зери назорати мушовирон ва мутахассисони англис гузаштанд.

Баъди ба имзо расидани қарордоди мазкур англисҳо таъҷилан ба татбиқи он шурӯъ намуданд. Молияи Эрон ба мушовири молиявии англис Э. Смит тобеъ карда шуд. Афсарон ва мутахассисони Англия назорати худро бар артиши Эрон қорӣ карданд. Дар бораи гумруки Англияю Эрон қарордоди махсус ба имзо расид, ки мувофиқи он ба молҳои англисӣ нархҳои пастии гумрукӣ ва ба молҳои аз Русияи Шӯравӣ омада нархҳои баландии гумрукӣ муқаррар карда шуданд.

Ҳамин тариқ Эрон ба Англия тобеъ карда шуд.

Болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Эрон. Истилои Эрон аз ҷониби англисҳо ҳаракати зиддиимпериалистиро ба вуҷуд овард ва махсусан дар шимоли мамлакат. 7 апрели соли 1920 дар Табрез бар зидди ҳукумати иртиқонӣ шоҳ ва империалистони англис шӯриш ба амал омад, ки ба он роҳбари Ҳизби Демократии Озарбойҷон шайх Муҳаммади Хиёбонӣ сарварӣ мекард. Дар шӯриш табақаҳои гуногуни ин минтақа иштирок карданд. Демократҳои Озарбойҷон ба муқобили қарордоди соли 1919-и Англияю Эрон баромада, истиқлолияти давлатӣ, ҷумҳури эълон карда шудани Эрон, татбиқи ислоҳоти демократӣ ва барои Озарбойҷон мухториятро тақозо мекарданд. Шӯришчиён аз Табриз губернатори шоҳ ва мансабдорони дигари иртиқониро пеш карданд. Онҳо ҳокимиятро дар Табрез ва шаҳру навоҳии Озарбойҷон ба даст дароварданд. Баъди чанде дар зери роҳбарии англисҳо дар Табрез суиқасди ақсулинқилобӣ ба амал омад. Моҳи сентябри соли 1920 нерӯҳои муштараки англисҳо, сипоҳиёни шоҳ ва ашхоси иртиқопешан маҳаллӣ шӯришро паҳш карданд. Шайх Муҳаммади Хиёбонӣ ва ҷонибдорони ӯ қатл карда шуданд.

Соли 1920 ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар музофоти дигари шимолии Эрон – Гелон ҳам вуҷуд ёфт. Баъди аз Боку ва тамоми Қасқоз зада пеш кардани англисҳо моҳи майи соли 1920 дастаҳои ҷангалиҳо аввал Рашт ва баъд тамоми Гелонро то Манҷил ва қисми Мозандаронро то шаҳри Барфоруш ишғол намуданд. 5 июни соли 1920 Ҷумҳурии Гелон эълон карда шуд.

Ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Озарбойҷону Эрон ва Гелон барои болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ ва демократӣ дар вилоятҳои дигари Эрон тақони бузург дод. Ин ҳаракат ба он оварда расонд, ки моҳи июни соли 1920 ҳукумати Восуғаддавла ба истеъфо рафт. Ҳукумати, ки ӯро иваз кард, аз эътирофи қарордоди бо Англия бастанудан барои Эрон асоратовар худдорӣ намуд.

Дар Эрон чунин вазъият ба амал омад: агар Англия Эронро маҷбур мекард, ки қарордоди соли 1919-ро ба тасвиб расонад, пас дар Эрон ҳаракати миллию озодихоҳӣ пурзӯр мешуд. Аз ин рӯ, империалистони англис усули дигарро ба қор бурданд. Тасмим гирифтанд, ки ин қарордодро тавассути беобрӯй қардани роҳбарони эронӣ татбиқ намоянд. Барои ин қор аз табаддулоти давлатӣ ҳам рӯй намегардонданд. Онҳо дар Техрон бо сардории Саид Зиёвуддини Таботабой, ки бо англисҳо робита дошт, 21 феввали соли 1921 табаддулоти давлатӣ ба амал бароварданд. Дар ин сӯнкасд подполковник Ризоҳон ва афсарҳои шугари ҷузъу томҳои артиши эронӣҳо ва казакҳо ширкат варзиданд.

Бо сардории Саид Зиёвуддини Таботабой ҳукумати нав ташкил карда шуд. Ризоҳон аввал сарвари дивизияи казакӣ, баъд вазири ҳарбӣ таъйин гардид. Бо мақсади паст қардани шиддати ҳаракати миллию озодихоҳӣ ин ҳукумат дар бораи "мубориза бар зидди ашрофон" эълomia паҳн намуд. Дар ин ҳуччат сиёсати мустақили хориҷии Эрон ва аз эътибор соқит эълон карда шудани қарордоди соли 1919-и Англияю Эронро эълон кард.

Дар баробари Англия ҳукумати Эрон ба ҳамсояи шимолӣ – Русияи Шӯравӣ ҳам аҳамияти қалон меод. 26 феввали соли 1921 дар шаҳри Москва байни Русияи Шӯравӣю Эрон шартнома баъта шуд, ки мавқеи байналхалқии Эронро як-дараҷа баландтар кард. Ин қарордод бар ҳилофи манфиатҳои Англия буд.

Шӯриш дар Хуросон. Тобистони соли 1921 дар Хуросон шӯриш ба амал омад, ки он бар зидди империализми Англия ва ашхоси иртиҷопешаи маҳаллӣ нигаронда шуда буд. Норозигии аҳоли ба қайфияти ҷузъу томҳои артиш ва пулис низ асар кард. Роҳбарии онҳоро Муҳаммад Тағиҳон Пасиён ба ўҳда дошт. Вакте ки тобистони соли 1921 дар Техрон ҳукумати Қавам ташкил ёфт, Муҳаммад Тағиҳон аз иҷрои фармонҳои ӯ сар тофт, чунки ба ақидаи ӯ Қавам шахси иртиҷопеша ва ҷосуси хориҷиён аст. Дар Машҳад Кумитаи Миллие таъсис ёфт, ки манфиатҳои буржуазияи миллӣ ва зиёёнро ифода мекард. Кумитаи Миллӣ ва Муҳаммад Тағиҳон тақозо қарданд, ки Эронро аз зери зулми аҷнабиён озод қарда, дар мамлакат ба Маҷлис интиҳобот гузаронда, инчунин озодихоҳи демократӣ ба амал бароварда шаванд. Баъд аз Машҳад бар зидди ҳукумати Қавам дар минтақаи Хуросон ҳам ҳаракати ҷамъиятӣ вуъъат ёфт. Кишоварзони ин ҷо аз пардохти андозҳо ва иҷрои ўҳдадорихон дигар даст қашиданд, замин, ҷорво ва захираи озуқои заминдоронро қашиданд гирифтанд.

Қавам хонҳои иртиҷоии қурдҳои Хуросонро, ки дастаҳои мусаллаҳ доштанд, ба муқобили Муҳаммад Тағиҳон ҳезонд. Барои паҳш қардани шӯриши Хуросон ба он ҷо сарбозони ҳукуматӣ равон қарда шуданд. Моҳи октябри соли 1921 Муҳаммад Тағиҳон дар

задухӯрд бо курдҳо дар маҳаллаи Кучана кушта шуд. Бо ҳамин дар Машҳад ҳокимияти Қавам аз нав барқарор гардид.

Бо вучуди он ки то охири соли 1921 ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Озарбойҷон, Гелон ва Хуросон паҳн карда шуд, англисҳо ва нерӯҳои иртиқонӣ дохилӣ ҳаракати зиддимпериалистӣ ва демократиро дар Эрон бугӣ карда натавонистанд.

Моҳи феврالی соли 1922 дар Табрез шӯриши нав ба амал омад, ки ин дафъа роҳбари он полковники политеся Лохутӣ буд. Шӯришчиён талаб карданд, ки Ризоҳон аз ҳокимият дур гардад, истиклолияти давлатии Эрон мустақкам карда, дар мамлакат ислоҳоти демократӣ гузаронда ва ниҳоят маоши жандармҳо пардохта шавад. Вале шӯриши Лохутӣ ба нокомӣ дучор шуд.

≡ САВОЛ ВА СУҶОРИШ ≡

1. Исбот кунед, ки дар оғози давраи муосир Эрон давлати ақибмонда буд. 2. Онд ба вазъи иқтисодию иҷтимоӣ ва соҳти сиёсии Эрон охири Ҷанги якуми ҷаҳонӣ маълумот диҳед. 3. Баъди ғалабаи Инқилоби Октябр Русия барои паҳн кардани маъқеи худ дар Эрон чӣ корҳо кард? 4. Дар бораи Эронро ишғол кардани Англия нақл кунед. 5. Ду сафорати Русияи Шӯравӣ ба Эрон дар солҳои 1918 – 1919 бо сардории И. О. Коломийсев чаро ба таври ғочивӣ анҷом ёфт? 6. Мӯҳтавои қарордоди сулҳи байни Эрон ва Англия аз 9 августи соли 1919-ро баён кунед. Баъди ба имзо расидани қарордоди мазкур мақоми Эрон ҳамчун давлати мустақил чӣ шуд? 7. Дар бораи болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Эрон баъди ба имзо расидани қарордоди соли 1919 бо Англия далелҳо биёред. 8. Дар бораи ҳаракати демократӣ ва озодихоҳӣ дар Гелон чӣҳо медонед? 9. Кай дар Техрон бо роҳбарии Ризоҳон табаддулоти давлатӣ ба амал омад? 10. Оё созишномаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ бо Русияи Шӯравӣ аз соли 1921 ба Эрон ягон фоида дошт? 11. Қавам ва Муҳаммад Тағиҳон кӣ буданд? 12. Дар бораи шӯриш дар Хуросон нақл кунед. 13. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 23. ЭРОН ДАР СОЛҲОИ 1922 – 1939

Ба иқтисоди Эрон сар даровардани ИМА. Аз шикасти нақшаи Англия дар бораи ба зер асорати пураи худ даровардани Эрон истифода бурда, ИМА ният дошт, ки нефти Эронро кашида гирад. Ҳукумати Қавам охири соли 1921 ва соли 1923 ба ширкатҳои америкавӣ барои истехсоли нефти Эронии Шимолӣ иҷозатнома дод, вале он дар натиҷаи эътирози Иттиҳоди Шӯравӣ ва талаби Англия

бекор карда шуд, чунки қаблан чунин қарордод бо Англия ва РСФСР ҳам ба имзо расида буд.

Соли 1922 ба Эрон бо даъвати ҳукумати Қавам дар зери роҳбарии А. Милсо мушовирони молиявии Америка омаданд. Милсо дар асоси қарордоди пешақии ИМА ва Эрон ҳуқуқ дошт, ки молия, аз он ҷумла даромадҳои давлатӣ, андозгункунӣ, мурағаб сохтани бучаи давлатӣ ва хазинаро ба зери назорати худ бигирад. Тавассути сафорати Милсо ИМА кӯшиш ба харҷ дод, ки барои ба таври васеъ ба Эрон воридшавии сармояи Америка замина тайёр карда, алалхусус ҳуқуқи истеҳсоли нефти Эронро ба даст дарорад. Милсо ҷидду ҷаҳд кард, ки пешни роҳи густариши муносибатҳои Русияи Шӯравӣю Эронро бигирад. Қавам ҳам дар ҳамин мавқеъ буд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба тасвиб расидани созишномаи соли 1921-и Русияи Шӯравӣю Эронро кашол меод. Дар ин кор Милсо низ "саҳм" мегузошт.

Сиёсати марказонидани мамлакат. Буржуазияи Эрон ҷонибдори марказонида шудани ҳокимияти давлатии Эрон буд. Сиёсати марказонида шудани ҳокимияти давлатӣ ва мубориза ба муқобили ҷудонхоҳии хонҳои саркаш ба манфиатҳои ин табақаи ҷамъиятӣ мувофиқат мекард.

Аввали соли 1922 ҷузъу томҳои гуногун, аз он ҷумла казакҳо, сарбозҳо ва жандармҳо ба артиши ягонаи марказонида табдил дода шуданд. Тобеъкунӣ ва ҳалъи силоҳи дастаҳои ашрофони калон, аз он ҷумла хонҳо, оғоз ёфт. Солҳои 1922 – 1923 хонҳои Эрони Шимолӣ ва соли 1923 хонҳои Луристон ба ҳукумати марказии Эрон тобеъ кунонда шуданд.

Ба ҳокимияти марказӣ тобеъ кунондани хонҳо, ҳокимони вилоятҳо, заминдорони калони саркаш ва паҳш кардани ҳаракати демократӣ асосан тавассути нерӯҳои ҳарбии зери роҳбарии Ризоҳон ба иҷро мерасид. Ин иқдом обрӯю эътиборӣ ӯро дар байни заминдорони калон ва буржуазия, ки тақяҳои асосии Ризоҳон буданд, баланд кард. Ризоҳонро Иттиҳоди Миллии аввали соли 1922 таъсисёфта, ки аз намояндагони буржуазияи миллӣ, заминдорони калони миллатгаро, зиёни пешқадам, қосибон ва қоргарон иборат буд, дастгирӣ мекард.

Вале, мутаассифона, Ризоҳон ба ҳокимияти диктаторӣ беш аз пеш майл мекард. Ин буд, ки дар Иттиҳоди Миллӣ ҷудой ба амал омад. Қисмати ростгарои Иттиҳоди Миллӣ ва заминдорони калон ба Ризоҳон бештар наздик шуда, хизби "Тачаддуд"-ро таъсис дод. Қисмати чапгарои Иттиҳоди Миллӣ, ки манфиатҳои табақаю нерӯҳои демократиро ифода менамуд, бар зидди кӯшишҳои диктатории Ризоҳон баромад кард.

Бархам хурдини хукмронии сулолаи Кочорхо дар Эрон. Мохи октябри соли 1923 Ризохон нахуствазир таъйин карда шуд. Дар интихобот ба Маҷлиси Панҷум, ки дар зери фишори артиш ва политика доир гардид, теъдоди зиёди чонибдорони Ризохон интихоб гардиданд. Бо мақсади беобрӯӣ кардани макоми сулолаи Кочорхо Ризохон кӯшиш ба харҷ меод, ки ҳаракати охири соли 1923 вусъатёфтаи ҷумхурияҳоноро истифода барад. Вале баъди ба ҳаракати оммавӣ табдил ёфтани он тарсида, бар зидди ҷумхуриятҳоно зӯрवारиро кор фармуд.

Мохи феврالی соли 1925 Маҷлис дар зери фишори нерӯҳои харбӣ Ризохонро бо ваколатҳои номаҳдуд сарфармондеҳи олий таъйин намуд. 31 октябри соли 1925 Маҷлис дар бораи бархам додани ҳокимияти сулолаи Кочорхо ва муваққатан ба Ризохон дода шудани ҳокимияти шохии Эрон қарор қабул кард. 12 декабри соли 1925 Маҷлиси Муассисони аз ҷумлаи чонибдорони нахуствазир интихобшуда Ризохонро бо номи "Ризошоҳи Пахлави" шохӣ меросини Эрон эълон намуд.

Болоравии иқтисодиёти Эрон. Сарфи назар аз он ки дар деҳоти Эрон ханӯз ҳам муносибатҳои кишоварзӣ – мулкӣ бобой ҳукмрон буданд, дар шаҳрҳо охиёта-охиёта муносибатҳои сармоядорӣ саноатӣ ба вуҷуд меомаданд. Дар Эрон Шимолӣ хоҷагиҳои калони кишоварзӣ пайдо шуданд, ки меҳнати кироёро истифода мебарданд. Бо вуҷуди ин, чунин хоҷагиҳо бо маънии тоҷ сармоядорӣ набуданд.

Солҳои 20-ум давлат чораҳои андешид, то ки дар Эрон нуфузи мамлакаҳои империалистиро маҳдуд ва истиклолияти давлатии Эронро мустаҳкамтар кунад. Созишномаи соли 1927 бо ИҚШС ба имзорасидани баробарҳуқуқи Эрон аз ҷумлаи чунин чораҳо буд. Соли 1928 ба Эрон муяссар шуд, ки тарғиботи таслимро нисбати худ бархам диҳад.

Ҳамин тариқ, Эрон бо роҳи истиклолият пеш мерафт. Соли 1928 Банки Миллии Эрон таъсис дода шуд, ки он ҳуқуқи чоғи арзи миллиро аз Банки Шоханшоҳии Англия кашида гирифт. Чандин қонуну қарорҳои дигар ҳам қабул карда шуданд, ки истиклолияти сиёсӣ ва иқтисодии Эронро таъмин намуданд.

Сиёсати пуштибонии давлат барои рушди саноати миллии замина гузошт. Дар баробари корхонаҳои хусусӣ корхонаҳои давлатӣ ҳам сохта шуданд. Дар натиҷаи ин хусусан, саноати бофандагӣ ва коркарди аввалияи ашёи хом тараққӣ кард. То соли 1940 дар Эрон 25 фабрикаҳои бофандагӣ, 8 корхонаи моҳутбофӣ, корқади тамоқу, чармгарӣ, 8 заводи қанд, қир (семент), глиссерин, дахҳо осибҳо, фабрикаҳои шохию пахтадозакунӣ ва ғайра кор мекарданд. Дар кӯҳҳои Элбрус ангиштсанг истеҳсол карда мешуд. Дар байни солҳои 1928 – 1933 Шохроҳи Охани Эрон ва роҳҳои нақлиётгарди дарозини умумиашон 20 ҳазор км сохта шуданд, ки Техронро ба вилоятҳои мамлакат мепайвастанд.

Сиёсати хориҷии Эрон дар солҳои 30-юм. Соли 1933 бо ширкати нафти Англияю Эрон қарордоди нав ба имзо расонда шуд. Ба ивази ба хазинаи Эрон як қадар зиёд кардани пардохти маблағ мӯҳлати иҷораи истеҳсоли нафти Эрон то соли 1993 таъхир карда шуд. Мисли пештара ҳуқуқ ва имтиёзҳои истифодаи нафти Эрон дар ихтиёри Англия мондан гирифт.

Солҳои 30-юм Ризошоҳ робитаи Эронро бо ИҶШС маҳдуд карда, баъд нисбат ба ин давлат мавқеи душманонаро ишғол намуд ва соли 1938 аз бастанӣ созишномаи нави тижоратӣ бо ИҶШС даст кашид. Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ Эрон бо Германияи фашистӣ наздик шуд. Германия ният дошт, ки қаламрави Эронро ба таъқоқи ҷарбӣ худ таъдил дода, нақшаҳои иттилоғоронаи худро дар амал татбиқ намояд.

Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ дар тижорати хориҷии Эрон саҳми Германия 40 – 45 фоизро ташкил мекард. Германия ба Эрон ворид кардани таҷхизоти роҳи оҳан ва саноатиро инҳисор карда буд. Мутахассисони германиявӣ дар Эрон барои самолётҳои Германия фурудгоҳҳо месохтанд, ба ин ҷо лавозимоти ҷарбӣ меоварданд, заводҳои ҷарбӣ ва корхонаю муассисаҳои дигарро ба зерӣ назорати худ медаварданд.

≡ САВОЛ ВА СУПОРИШ

---

1. Ҷаро иҷозатномаҳои солҳои 1921 ва 1923-и ба ширкатҳои нафти америкавӣ доданӣ Эрон бекор карда шуданд? 2. Соли 1922 мушовирони америкавӣ бо қадом мақсад ба Эрон омаданд? Сарвари онҳо кӣ буд? 3. Сиёсати марказонидани Эрон чӣ тавр татбиқ карда шуд? 4. Ҷаро Иттиҳоди Миллӣ Ризошонро дастгирӣ мекард? 5. Сулолаи шохҳои эронии Қочорҳо қай барҳам дода шуд? 6. Ризошон аз тарафи Маҷлиси Муассисон қай ва бо қадом таҳаллуқ шохӣ мероси Эрон эълон карда шуд? 7. Дар бораи бӯларавии иқтисодии Эрон дар солҳои 20-ум ва 30-юм далелҳо биёред. 8. Сиёсати пуштибонӣ ба иқтисодиёти Эрон чӣ дод? 9. Қадом соҳаҳои саноати Эронӣ солҳои 20-ум ва 30-юмро медевел? 10. Дар бораи сиёсати хориҷии Эронӣ арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ чӣ фикру андеша доред? 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 24. ИНҚИЛОБИ МИЛЛИЮ ДЕМОКРАТИИ СОЛҲОИ 1918 – 1923 ДАР ТУРКИЯ

Созишномаи Мудрос. Моҳи март ва то тобистони соли 1918 нерӯҳои ҷарбӣ Туркия Гурҷистони Ҷанубӣ, қисми зиёди Арманистони Шарқӣ ва Озарбойҷонро ишғол намуданд. Вале бӯҳрони сиёсӣ дар

Туркия пухтарасида оҳиста-оҳиста артишро ҳам фаро гирифт. Истилогарон ба муқовимати шади мардуми Қафқоз дучор шуданд. Аз ин рӯ, дар ин минтақа давом додани тачовузи Туркия номумкин гардид. Аз ҳамин сабаб Туркия ба баровардани нерӯҳои ҳарбии худ аз Қафқоз сар кард.

Дар Қафқоз шикаст хӯрда, Туркия минбаъд пеши роҳи ҳучуми нерӯҳои ҳарбии Антантаро дар Байаннахрайн, Фаластин ва Сурия гирифта натавонист. 30 октябри соли 1918 империяи Усмонӣ таслим шуда, бо мамлакатҳои Антанта Созишномаи сулҳи Мудросро ба имзо расонд (Мудрос номи бандарест дар қазираи Лемнос. Шарҳи Т. Зиёев). Ин созишнома барои Туркия ниҳоят вазнин буд. Давлатҳои Антанта ба пора-пора кардани империяи Усмонӣ ва аз худ намудани мулкҳои арабии он қонеъ накарда, ҳуқуқ пайдо намуданд, ки ҳар қучои Туркияро, ки хоҳанд, забт кардан гиранд. Артиши Туркия пароканда гардид, лавозимоти дигари ҳарбии дар Туркиябуда ба нерӯҳои ҳарбии Антанта дода шуд. Антанта ба ҳукумати Туркия баъди баста шудани Созишномаи сулҳи Мудрос назорат қарор кард. Баъди ин ҳамчун давлати соҳибистиклол боқӣ мондани Туркия ба зери шубҳа монд.

Тачовузи ҳарбии ҳоричӣ ба Туркия. Баъди ба имзо расидани Созишномаи сулҳи Мудрос Султони Махмуди VI Воҳидиддин ва ҳукумати ӯ дар амал ба лӯхтак табдил ёфтанд. Давлатҳои Антанта ба Туркия қувваи ҳарбӣ дароварданд, то ки онро истило карда, ба мустамликаҳои худ табдил бидиҳанд. Англия қанубу шарқии Анатолия ва бо ҳамроҳии Фаронса Фракияи Шарқию гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёхро ишғол намуд. Дастаҳои мусаллаҳи ватандӯсти Туркия то метавонистанд, бар зидди истилогарон муқовимат нишон медоданд.

Тачовузи ҳоричӣ ва оғози дар байни мамлакатҳои империалистӣ тақсим кардани Туркия ҳисси ватанпарварии буржуазияи миллӣ, зиёӣ ва ҳарбиёро бедор кард. Онҳо ба ташкил додани созмонҳои худ шурӯъ намуданд. Дар сар то сари мамлакат бахшҳои "Ҷамъияти ҳифзи ҳуқуқи миллати турк" таъсис ёфтанд. Дар байни буржуазияи миллӣ генерал Мустафо Камол ба мақому мартабаи қалон соҳиб буд. Ин вақт ӯ ба муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк бар зидди истилогарон роҳбарӣ мекард. Аз рӯи номи ин шахс муборизони миллатчиёни буржуазӣ инқилобии Туркияро "камолчиён" меномиданд.

Оғози муборизаи зиддимпериалистӣ. Тачовузкорон ҳамдигарро дастگیرӣ мекарданд. Юнон аз дастگیری Англия, Фаронса ва ИМА рӯҳбаланд гардида, 15 июни соли 1919 қувваҳои ҳарбии худро ба Измир фаровард, то ки яке аз навоҳии таракқикардатарини Туркия – Анатолияи Ғарбиро ишғол намояд. Дар якҷанд маҳалҳои соҳилҳои Баҳри Миёназамин қувваҳои ҳарбии Италия ва Фаронса фаромада, қаламрави истилои Туркияро дар қанубу шарқии мамлакат васеъ карданд.

Измирро ишғол кардани Юнон, аз тарафи Антанта ишғол карда шудани навоҳии нав ва хатари таксим кардани Туркия мавҷи ҳаракати зиддимпериалистии халки ин мамлақатро ба вуҷуд овард. Дар Истамбул ва шаҳрҳои дигари Туркия гирдиҳамоию намоишҳои эътирозӣ ба амал омаданд. Дар баъзе ҷойҳо дастаҳои мусаллаҳи чирикӣ ташкил меёфтанд.

Маркази оммавии ҳаракати муқовиматнишондиҳӣ Анатоліяи Шарқӣ буд. Дар он ҷо Мустафо Камол бо ҷуръату илҳами баланди ватандӯстона фаъолият дошт, то ки ҷамоаҳои парокандаи ҳифзи ҳуқуқи туркро муттаҳид созад. Моҳҳои август – сентябри соли 1919 анҷуманҳои ин созмонҳо дар Эрзурум ва Сивас зери роҳбарии Мустафо Камол маркази роҳбарии умумитуркӣ – Кумитаи намояндагии ҷамъиятҳои ҳифзи ҳуқуқро таъсис доданд. Кумитаи намояндагии ҷамъиятҳои ҳифзи ҳуқуқ дар амал ҳукумати буд, ки дар муқобили ҳукумати султон меистод. Султон бошад, қариб пурра тобеи мамлақатҳои империалистӣ гардида, аслан дар муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк сарм намегирифт. Маҳз танҳо Кумитаи намояндагони ҷамоатҳои ҳифзи ҳуқуқ ба муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк роҳбарӣ мекард.

Дере нагузашта ҳаракати таъсисдодан Мустафо Камол чунон пурзӯр шуд, ки онро ҳам истилогарон ва ҳам султон эътироф мекардагӣ шуданд. Камолчиён барои муросо кардан тайёр буданд. Бинобар ин охири соли 1919 бо ИМА, Фаронса ва вазирҳои ҳукумати султон гуфтушунид карданд.

Ҳукумати султони Туркия ба бӯҳрони сиёсӣ гирифта шуда буд. Аз ин рӯ, охири соли 1919 ба палатаи поёнии Мачлиси мамлақат интиҳобот доир кард. Дар интиҳобот иттиҳоди миллатгароён ва иттифоқчиёни онҳо галаба карданд. Моҳи январӣ соли 1920 дар Истамбул Палатаи Намояндагон ба қор шурӯъ намуда, "Эълонияи Миллӣ"-ро қабул кард, ки дар он тақозои камолчиён дар бораи дар ҳаёти Анатолія, Фракияи Шарқӣ ва минтақаи ғулӯғоҳо таъсис додани давлати миллии Туркия фикр баён шуда буд. Палатаи Намояндагон дар ин ҷо назорати хориҷиро мамнӯъ эълон кард.

Мустафо Камол Ататурк

Ҳукуматдорони Англия фаъолияти вакилонро ҳилофи манфиатҳои худ ҳисобида, 16 март соли 1920 ишғоли Истанбулро эълон карданд, ҳол он ки қувваҳои ҳарбии Антанта онро ҳанӯз моҳи ноябри соли 1918 ишғол карда буданд. Бо қидду қаҳди ҳукумати султони ва давлатҳои Антанта Палатаи Намояндагон пароканда ва вакилони зиёди он ҳабс карда шуданд. Ҷавобан ба ин кирдори истилогарон ва ҳукумати султони Мустафо Камол ба вакилони халқи дар маҳбаснабуда пешниҳод кард, ки барои иштирок дар Маҷлиси Бузурги Миллии Туркия (МБМТ) ба шаҳри Анқара ҳозир шаванд.

Болоравии муборизаи озодихонаи халқи турк. 23 апрели соли 1920 дар шаҳри Анқара Маҷлиси Муассисони намояндагони буржуазияи миллӣ, заминдорон, зиёӣён ва рӯхониён баргузор гардид. Маҷлиси Бузурги Миллии Туркия барои садоқат ба халқу ватан савганд ёд кард. Дар ин ҷо Мустафо Камол расман роҳбари МБМТ интихоб шуд. 3 март соли 1920 Ҳукумати Туркия таъсис дода шуд, ки ба он ҳам Мустафо Камол роҳбарӣ мекард. Бо ҳамин дар мамлакат ҳокимияти ба амал омад – ҳукумати султони ва ҳукумати Камол.

Ҳукумати Анқара ба таъсис додани артиши худ шурӯъ кард, ки асоси онро бокимондаҳои артиши султони ба тарафи камолчиён гузафта ташкил менамуд. Ин артиш дар аввал аз ӯҳдаи муборизаи рӯи рост бар зидди истилогарон баромада наметавонист. Аз ин рӯ, шакли асосии муборизаи он ҳаракати чирикӣ буд, ки то ин вақт шуморааш боз ҳам зиёдтар шуда, қаламрави фаъолияташ густариш ёфта буд.

Ин вақт иттифоқчиён нишондодҳои Созишномаи сулҳи Севр (воқеъ дар наздикии шаҳри Париж)-ро иҷро мекарданд. Аз ин созишнома аз ҳама зиёдтар Англия фоида мебардошт. Ба Созишномаи сулҳи Севр ҳукумати султони Туркия 10 августи соли 1920 имзо гузошт. Мувофиқи ин созишнома қисми зиёди Туркия бояд дар байни Англия, Фаронса, Италия ва Юнон тақсим карда мешуд. Шимолу шарқи Туркия ба Арманистон мегузафт. Тахти пуштибонии Англия давлати Курд таъсис меёфт. Дар ин ҳолат Туркия ҳамчун давлат аз байн мерафт.

Камолчиён ба муқобили истилогарони хориҷӣ танҳо мубориза мебуданд. Онҳо 20 январи соли 1921 Конститутсияи муваққатии Туркияро қабул карданд. Ин конститутсия Маҷлиси Бузурги Миллии Туркияро ҳокимияти олии мамлакат эълон кард.

Шикастаи тачовузи Англию Юнон ба Туркия. Баҳори соли 1921 қувваҳои ҳарбии Юнон ва Антанта яроқу аслиҳаи ҳозирзамон гирифта, дар самти Анатолияи Марказӣ ва Анқара ба ҳучуми густурда шурӯъ намуданд. Баъди муҳорибаҳои шадид 2 сентябри соли 1921 ба нерӯҳои камолчиён муяссар гардид, ки нерӯҳои душманро аз пешравӣ боздоранд. Вале ин замон дар байни давлатҳои Антанта муҳолифатҳо

ба вучуд омаданд. Фаронса дар Каликия амалиётҳои ҳарбиро қатъ карда, 20 октябри соли 1921 дар шаҳри Анкара бо ҳукумати МБМТ созишномаи оташбас ба имзо расонд. Италия бошад, нерӯҳои худро аз Осиёи Хурд кӯчонд. Ҳар дуи ин давлатҳо бо Туркия муносибатҳои тичоратии худро аз нав ба роҳ монданд. Дар муқобили Туркия танҳо Англия монд. Юнон то миёнаҳои соли 1922 бар зидди Туркия ягон ҳел амалиётҳои ҳарбӣ намебуд.

Камолчиён ба ҳуҷуми ҷавобӣ ҳама тарафа тайёрӣ дида, 26 августи соли 1922 бар зидди Юнон амалиётҳои ҳарбиро оғоз намуданд ва баъди якҷанд муқорибан зафарманд моҳи сентябр онро аз қаламрави Анатолия пеш карданд. Моҳи октябри соли 1922 давлатҳои Антанта ва Юнон дар шаҳри Мудания созишномаи бо Туркия хотима бахшидани ҷангро ба имзо расонданд. Ҳамин тариқ, ҷанги озодихонаи халқи турк бо ғалабаи пурраи вай анҷом пазируфт.

Барҳам дода шудани сохти султони дар Туркия. Ҳарчанд ҳукумати МБМТ аллакай на танҳо дар дохили Туркия, балки дар хориҷи кишвар низ эътироф гардида буд, дар Истамбул ҳокимияти султони вучуд дошт, ки воқеан ба манфиати Антанта фаъолият мекард. Барои ба имзо расидани созишномаи ниҳонӣ сулҳ бо Туркия мамлакатҳои Антанта конференсияи байналхалқӣ даъват намуданд. Ба ин конференсия дар қатори ҳукумати МБМТ ҳукумати султони низ даъват карда шуд. Ин воқеа камолчиёро водор намуд, ки тақдир ҳукумати султониро ба вақти дигар мавуқф нагузоранд. 1 ноябри соли 1922 МБМТ ҳукумати султониро барҳам дода, хилофати Туркияро нигоҳ дошт. Султони охири Туркия Меҳмети VI Воҳидиддин дар киштии англисӣ ба ҷазираи Малта фирор кард. 18 ноябр МБМТ дар бораи аз мансабҳои султон ва халифани Туркия маҳрум кардани Меҳмети VI Воҳидиддин қарор қабул кард. Халифани Туркия шоҳзода Абдул Мачид интихоб карда шуд.

1 апрели соли 1923 МБМТ худро пароканда ва интихоботи парламенти Туркияро эълон кард. Худи ҳамон мӯҳ дар зери роҳбарии Мустафо Камол Ҳизби Халқии Туркия таъсис ёфт. Ин ҳизб дар интихоботи парламенти соли 1923 пурра ғалаба кард. 29 октябри соли 1923 парламенти Туркия барои мамлакатро Ҷумҳурии Туркия эълон намудан қарор қабул кард. Президенти аввалини Туркия Мустафо Камол интихоб шуд. Ин шахс дар мамлакат аллакай обрӯи беандоза қалон дошт.

Ҳамин тариқ, инқилоби миллию буржуазии Туркия, ки инқилоби камолчиён ҳам ном дошт, бо ташкили Ҷумҳурии Туркия анҷом пазируфт. Ин инқилоб сохти мутлақияти рӯҳонии мамлакатро барҳам дода, истиклолияти сиёсии Туркияро аз нав барқарор намуд.

Созишномаи сулҳи Лозанна. Гуфтушунид дар байни давлатҳои аъзон Антанта ва Туркия 20 ноябри соли 1922 дар Лозанна Швейсария оғоз ёфта, 24 июли соли 1923 созишномаи сулҳ ба имзо расид.

Мувофиқи Созишномаи сулҳи Лозанна давлатҳои Антанта истиқлолияти Туркияро дар ҳудудҳои Фракияи Шарқӣ, Осиёи Хурд, паҳнкӯхи ғарбии Арман ва қисмати шимолии дашти Сурияю Байнаннаҳрайн эътироф карданд. Созишномаи сулҳи Лозанна инчунин таслими Туркияро, ки дар қарордодҳои гуногуни бо ин давлат ба имзорасида инъикос гардида буд, бекор кард. Ҳукумати Анкара дар баъзе масъалаҳо, аз он ҷумла дар масъалаи оид ба қарзи хориҷии Туркия, ичора, нархномаҳои гумрукӣ ва баҳсҳои гуногуни марбут ба қаламрави Туркия, масалан, оид ба масъалаи минтақаи гулӯгоҳҳои Баҳри Сиёҳ ба давлатҳои Антанта гузашт кард.

Созишномаи сулҳи Лозанна ҳамчун санади байналхалқӣ дар эътирофи давлати нави соҳибистиклоли миллии Туркия, ки дар натиҷаи муборизаи озодихонаи халқи турк тавлид ёфтааст, дорони аҳамияти бузурги таърихӣ мебошад.

=== САВОЛ ВА СУПОРИШ ===

1. Мӯҳтавои Созишномаи сулҳи Мудросро баён кунед. 2. Чаро мамлакатҳои аъзои Антанта ба Туркия таҷовуз ташкил намуданд? 3. Дар бораи "Ҷамъияти хифзи ҳуқуқи миллати турк" чӣ медонед? 4. Муборизаи миллию озодихонаи халқи турк бар зидди истилогарони хориҷӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 5. Мустафо Камол дар Анатолия ба қалом иқдом даст зад? 6. Оё ҳукумати ташкилкардаи Кумитаи намояндагии ҷамъиятҳои хифзи ҳуқуқ ягон обрӯи дохилӣ ва хориҷӣ дошт? 7. Дар бораи интиҳобот ба Палатаи Намояндагон ва "Эълумияи Миллӣ"-и қабулкардаи он маълумот диҳед. 8. Дар бораи бөлоравии ҳаракати миллию озодихонаи халқи турк бар зидди истилогарони хориҷӣ далелҳо биёред. 9. Ҳукумати Анкара чӣ тавр артиш ташкил кард? 10. Дар бораи шартҳои созишномаи Севр чӣ медонед? 11. Таҷовузи Антанта бар зидди Туркия кай ва чӣ тавр шикаст хӯрд? 12. Соҳти султони Туркия кай барҳам дода шуд? 13. Туркия кай ҷумҳурӣ эълон карда шуд? 14. Созишномаи сулҳи Лозанна ба Туркия чӣ дод? 15. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 25. ҶУМҲУРИИ ТУРКИЯ ДАР СОЛҲОИ 1923 – 1939

Сиёсати иқтисодии камолчиён. Туркия дар марҳалаи мубориза барои истиқлолият дар қатори мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ сусттараккикардаи ҷаҳон қарор гирифта буд. Иқтисодиёти мохиятан кишоварзӣ, ниммустамликавӣ ва ба сармоияи хориҷӣ тобеъ дошт. Туркияро ширкатҳои пурзӯри ҷаҳон аз соли 1911 сар карда бетанаффус гораи мекарданд.

Баъди ба истиклолияти давлатӣ ноил шудани Туркия, галабаи инкилоби миллӣю буржуазӣ ва зълон карда шудани Ҷумҳурии Туркия камолчиён барои истиклолияти иқтисодии мамлакат як қатор чорабиниҳоро амалӣ карданд. Ҳукумат корхонаҳои саноатӣ ва роҳҳои аҳли хориҷиро харида гирифт, инҳисори тамоқун хориҷиро ҷилӣ кард, ҳуқуқи мутлақ сикка задан ва ба муомилот баровардани ҷузъҳои қоғазиро ба даст гирифт. Барои ин кор Банкҳои Марказии Туркия таъсис дода шуд. Таркиби асосии сиёсати иқтисодии ҳукумат этатизм-яне маблағгузори давлатӣ ба саноат ва нақлиёти роҳи оҳан буд. Минбаъд этатизм дар соҳаҳои дигари иқтисоди Туркия низ ҷорӣ карда шуд. Дар баробари маблағгузори давлатӣ ташаббуси хусусии соҳибкорони турк низ дастгирӣ карда мешуд.

Этатизм ҳамчун шакли сармоядорӣ давлатӣ дар Туркия аҳамияти мусбат дошта, дар он марҳала таъсири сармояи хориҷиро дар мамлакат маҳдуд мекард.

Сиёсати иқтисодии ҳукумати Мустафо Камол то як дараҷа нерӯҳои истехсолкунандаи мамлакатро тараққӣ дод, вале барои тараққиёти ҳаматарафа ва босуръати хоҷагии халқи мамлакат заминаи устувор ба вуҷуд оварда натавонист. Махсусан соҳаи кишоварзӣ суст пеш мерафт, чунки замин мисли пештара дар дасти заминдорони калон буд. Ин соҳаи иқтисоди Туркия ханӯз дар зинаи муносибатҳои тосармоядорӣ қарор дошт, ҳатто хоҷагиҳои натуралӣ ва ҷорякдорӣ ҳам мавҷуд буданд.

Дар солҳои 20-ум ва 30-юм дар Туркия корхонаҳои аввалини саноати хӯрокворӣ ва саноати сабук сохта шуданд. Масъалаи нақлиёт дар Туркия хеле ҷиддӣ буд. Аз ин рӯ, ҳукумат барои беҳтар кардани ин соҳа чораҳои зарурӣ меандешид. Савдои хориҷии Туркия ҳосии мамлакатҳои сусттараққикарда буд, яне ба хориҷа асосан ашёи хом ва маҳсулоти аз коркарди аввалия гузашта бароварда мешуд.

Ислоҳоти давлатӣ дар Туркия. Барои Туркияи ҷумҳуриявӣ ислоҳот дар соҳаҳои идораи давлатӣ, қонунгузорӣ, маданият ва тарзи зиндагонии мардум хеле муҳим буд.

Силсилаи чорабиниҳои давлатӣ оид ба маориф ба ин соҳа моҳияти дунявӣ доданд. То ин вақт маорифи Туркия асосан моҳияти динӣ дошт. Моҳи март соли 1924 Хилофати Туркия барҳам дода шуд. Ҳамаи аъзои сулолаи Усмонӣ аз мамлакат пеш карда шуданд. Вазорати дин ва вақф барҳам хӯрд, Рӯҳониҳо аз моликияти хусусии ба онҳо тааллуқдошта маҳрум гардиданд. Ҳамаи мактабҳои исломӣ баста шуданд. Назорат ба таълимгоҳҳо ба ихтиёри вазорати маориф гузашт. Адолати додгоҳӣ аз ихтиёри рӯҳониён гирифта шуд.

Ислоҳоти маъмурӣ асосан ба вилоятҳо тақсим карда шудани мамлакатро дар бар гирифт. Вилоятҳо бевосита ба марказ тобеъ карда шуданд.

Ислохоти солҳои 1923 – 1924 асоси Конституцияи Ҷумҳурии Туркияро ташкил кард, ки он 20 апрели соли 1924 қабул карда шуд. Конституцияи Туркия миллати ягонаи ин давлат туркхоро ном мебард. Дар он ақаллиятҳои миллӣ инъикос наёфта буданд.

Солҳои 1925 – 1929 қонунҳои ҷиной ва шаҳрвандие қабул карда шуданд, ки ба қонунҳои европавӣ монанд буданд. Қонуни шаҳрвандӣ бисёрзанагиро манъ карда, дар масъалаи никоҳ ва талок ҳуқуқи занонро бо ҳуқуқи мардҳо баробар эълон кард. Таквим ва сару либоси европавидӯхт ҷорӣ карда шуданд. Духтару занҳои турк фаранҷиро партофтанд. Алифбои лотинӣ алифбои арабиасосро иваз намуд. Соли 1928 аз конституция нишондод дар бораи он ки ислом дини давлатӣ аст, бардошта шуд ва бо ҳамин Туркия ба ҷумҳурии дунявӣ мубаддал гардид.

Ислоҳоти баамалбаровардаи Мустафо Камол (аз соли 1924 ба ин ному насаби ӯ таҳаллуси "Отатурк" ҳамроҳ гардид) ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии Туркияро ҷоннок кард. Баъди дар Туркия ба амал баровардани сиёсати этатизм ва дар рафти ислоҳот ғояи камолгарой (аз номи Камол) пурра ташаккул ёфт, ки онро "отатуркизм" ҳам меноманд. Ин арзиши ғоявӣ дар барномаҳои Ҳизби Халқӣ-Ҷумҳуриятхоҳӣ, ки солҳои 1927 ва 1931 қабул карда шудаанд, инъикос ёфтааст. Принципиҳои асосии ин ғояи Камол Отатурк чунин эълон карда шуданд: 1) "ҷумҳуриятхоҳӣ"; 2) "миллӣ"; 3) "этатизм"; 4) "лаитсизм" (чудо будани ислом аз қорҳои давлатӣ ва маориф); 5) "ягонагии халқи турк"; 6) "инкилобӣ" (садоқат ба ғояҳо ва ислоҳоти Камол).

Моҳи октябри соли 1923 пойтахти Туркия аз Истанбул ба Анкара кӯчонда шуд.

Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар Туркия. Бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Туркия зарбаи сахт зад, вале зарбаи он ба Туркия нисбат ба дигар давлатҳои сармоядорӣ камтар буд. Сиёсати этатизм имконият дод, ки солҳои бӯҳрон истеҳсолот танзим карда шавад. Мувофиқи сиёсати этатизми Камол Отатурк ҳиссаи (сектори) давлатӣ дар иқтисодиёти Туркия хеле бузург буд. Сабаби дигари ин таъсир ба хусусиятҳои кишоварзии Туркия вобастагӣ дошт. Туркия ба хориҷа бештар маҳсулоти зироатҳои техникӣ, мевагӣ, полизӣ, аз он ҷумла тамоқу, меваи хушк ва чормағз мебаровард. Дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ нархи ин маҳсулот нисбат ба маҳсулоти галладона ё пахта камтар поён фаромад. Ҳукумат ҳам аз ҷониби худ барои паст кардани таъсири манфии бӯҳрон чораҳо меандешид. Масалан, кам кардани воридот ва зиёд кардани содиротро ҳарчониба дастгирӣ мекард. Истеҳсолкунандагони дохилӣ аз ин гуна чораҳо аз он сабаб хавасманд

мегардиданд, ки маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо дар дохили мамлакат харидор меёфт. Ба ҳукумати Туркия муяссар гардид, ки дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ ҳам қурби арзи миллӣ – *лира*ро устувор нигоҳ дорад. Ин буд, ки Туркия аз бӯҳрони иқтисодӣ тезтар баромад.

Барои бехтар кардани вазъи иҷтимоии мардум ҳукумат чораҳои таъсирбахши дигар ҳам меандешид. Соли 1936 дар таърихи Туркия аввалин маротиба қонун дар бораи меҳнат қабул карда шуд, ки дар он қорӣ кардани рӯзи кории 8-соата, рӯзи истироҳат ва руҳсатии меҳнатии ҳарсолаи пулакӣ инъикос гардидааст. Дар баробари ин қонуни мазкур корпартоиро манъ эълон кардааст.

Вале дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ тамоми Туркия ором набуд. Соли 1930 қурҳои Туркия шӯриш бардоштанд. Шӯришчиёни қурд аз сомонҳои қурди Сурия, Ироқ ва Эрон ёрӣ мегирифтанд. Ҳукумат ба навоҳии шӯришгирифта – Игдир, Боязит ва Ван қувваи ҳарбӣ равон кард. Соли 1932 манбаъҳои охирии ин шӯриш аз байн бурда шуданд. 34 нафар роҳбарони шӯриши қурдҳо бо қарори додгоҳ ба қатл расонда шуданд.

Муносибати камолчиён бо оппозитсия. Соли 1938 Камол Отатурк вафот кард. Президенти нави Туркия Исмет Инёню интихоб шуд. Дар солҳои 30-юм бар зидди ҳукмронии камолчиён оппозитсия ташаккул ёфт. Ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани Камол Отатурк муносибатҳо дар байни тарафҳои мухолиф то як дараҷа тезу тунд шуда буданд. Баъди ба сари ҳокимият омадани Исмет Инёню оштишавии нерӯҳои ҳукмрон бо оппозитсия ва наздикшавии камолчиён бо рақибони деринаи худ ба амал омад. Ин иқдоми мусбат имконият фароҳам овард, ки роҳбарони оппозитсия аз муҳоҷират ба ватан баргарданд. Дар шароити оштии будани ҳукумат бо оппозитсия буржуазияи миллӣ бо буржуазияи миёнарав, ки онро дар байни сармоядорони дохилӣ ва хориҷӣ (мустамликадор) қомрадор ҳам меноманд, ҳамкорӣ вучуд дошт. Ҷунки ҳам ин ва ҳам он бо инҳисорҳои хориҷӣ робитаи ноғусастанӣ доштанд. Ин ҳолати буржуазияи миллӣ ба он далелат мекард, ки доираҳои ҳукмронии Туркия ба давлатҳои империалистӣ наздик шаванд. Ба давлатҳои империалистӣ наздикшавии Туркия дар солҳои 30-юм беш аз пеш ба назар мерасид. Ин сиёсатро оппозитсия ҳам дастгирӣ мекард.

Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Туркия. Ҳукуматдорони Ҷумҳурии Туркия умед доштанд, ки баъди ба созишномаи Лозанна имзо гузоштан мамлакатҳои бузург бо Туркия муносибатҳои баробарҳуқуқро ба роҳ мемонанд. Вале ин тавр нашуд. Онҳо тасдиқ кардани санадҳои Лозаннаро қашол мебуданд, то ки ҳукумати Туркия ба онҳо гузашт кунад. Танҳо соли 1924 созишномаи Лозанна бо ҳамаи замимаҳои ба маҷрои иҷроӣ даромад. Лекин баъди ин

хам Англия ва Фаронса нисбат ба Туркия ҳисси эҳтиром надоштанд. Англия дар Туркия нерӯҳои иртиқоиро дастгирӣ мекард. Фаронса тавонист, ки қарзҳои султони Усмонӣро ба гардани Ҷумҳурии Туркия бор кунад. Фашистони Италия бошанд, даъво мекарданд, ки Анатолияи нопайдоканор ба ёрии маданӣ ва мустамликадорӣ онҳо эҳтиёҷ дорад.

Моҳи майи соли 1930 Германия бо Туркия қарордоди тичоратӣ имзо кард. Даре нагузашта дар тичорати хориҷии Туркия ин мамлакат ба ҷои аввал баромад. Дар як вақт Англия ва Фаронса кӯшиш мекарданд, ки таъсири худро ба Туркия пурзӯр намоянд. ИМА ҳам аз соли 1930 сар карда муносибатҳои тичоратӣ худро бо Туркия васеъ кардан гирифт.

Соли 1932 Туркия ба Лигаи Миллатҳо дохил шуд. Дар зери фишори мамлакатҳои империалистӣ соли 1933 Туркия мӯҳлати иҷрои иҷораи Банки Оттоманро таъдид кард. Ин банк дар Туркия силоҳи асосии сармояи Англия ва Фаронса буд. Банки Оттоман, сарфи назар аз мушкилоти зиёд, ба пардохти қарзи хориҷии султон шурӯъ кард. Туркия соли 1934 бо Юнон ва Югославия созишнома бааст.

Аз соли 1938 сар карда дар Туркия Германияи фашистӣ ҳам ғайбӣ шуд.

Дар конференсияи байналхалқии моҳҳои июн ва июли соли 1936 оид ба гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёҳ дар Монтрёи Швейсария баргузоргардида Туркия ба қабул шудани конвенсияи байналхалқӣ муваффақ шуд. Мувофиқи ин санад назорати байналхалқӣ аз болои гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёҳ бекор карда шуд. Туркия ҳуқуқ пайдо кард, ки гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёҳро ғайриҳарбӣ эълон кунад. Акнун Туркия ҳам дар замони осоишта ва ҳам дар замони ҷанг муҳофиз ва назоратчиӣ ягонаи ин гулӯғоҳҳо буд.

Баъди ба имзо расидани конвенсияи Монтрё Англия муборизаро барои пайдо намудани нуфуз дар Туркия пурзӯр кард. Бо ин мақсад ба Туркия лавозимоти ҳарбии зиёд дод. Соли 1937 Туркия ба иттифоқномаи Саадобод имзо гузошт, ки он ба таъсири Антантан Шарқи Наздики олоғи сиёсати империалистии Англия оварда расонд. Бо мақсади ба тарафи худ кашидани Туркия ҳукуматҳои Англия ва Фаронса бо ҳам маслиҳат карда, ба ҳулоса омаданд, ки Санҷаки Александретро аз Сурия ҷудо карда, ба Туркия диҳанд. Ин Санҷак соли 1939 бо номи вилояти Хатай ба ҳайати Туркия ҳамроҳ карда шуд.

Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ доираҳои бонуфузи ҳукмронии Туркия ба ҷониби Англия, Фаронса ва ИМА майл доштанд. Дар баробари ин нерӯҳои зиёде ва махсусан ҳарбиёни Туркия ҷонибдори ҳамкорӣ бо Германияи фашистӣ буданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сиёсати иқтисодии камолчиёро шарҳ диҳед.
2. Этатизм чист?
3. Ислохоти солҳои 1923 – 1924 кадом соҳаҳои Туркияро фаро гирифт?
4. Кай пойтахти Туркия аз Истамбул ба Анқара кӯчонда шуд?
5. Кай Конститутсияи Ҷумҳурии Туркия қабул карда шудааст?
6. Кадом қонунҳо тарзи зиндагии мардуми Туркияро дар бар гирифтанд?
7. Принсипҳои асосии идеологияи Камол Отатуркро, ки бо номи "камализм" машҳур аст, ном бурда, шарҳ диҳед.
8. Чаро бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба Туркия зарари қалон наовард?
9. Дар бораи шӯриши курдҳо дар Туркия иттилоъ диҳед.
10. Чаро камолчиён бо оппозитсия ошғӣ шуданд?
11. Дар бораи сиёсати хориҷии Туркия нақл кунед.
12. Дар бораи мақоми Англия, Фаронса, Германия ва ИМА дар Туркия чӣ гуфта метавонед?
13. Чаро Англия ва Фаронса Санҷаки Александретро, ки дар ҳайати Сурия буд, гирифта ба Туркия доданд?
14. Аз мавзӯё хулоса бароред.

§ 26. АРАБИСТОНИ САУДӢ

Таъсис ёфтани Арабистони Саудӣ. Соли 1920 амир Ибни Сауд ном шахс аморати Вахҳобиёро -дар Начд барпо намудааст. Солҳои 1920 – 1925 бошад, Ибни Сауд қисми Асир ва Ҳичозро ба Начд ҳамроҳ мекунад. Соли 1927 Ибни Сауд қаламрави давлати худро боз ҳам васеътар кард ва расман ба тахти подшоҳии Арабистони Саудӣ (1927 – 1933) нишаст. Ин давлат номи Арабистони Саудиро соли 1932 гирифтааст.

Арабистони Саудӣ дар нимҷазираи Арабистон давлати ягона набуд. Дар муқобили он Ҷамани пурқувват ҳам меистод. Ин давлатҳо барои забот қардани қаламрави ҳамдигар борҳо ҷанг кардаанд. Яке аз ин бархӯрдҳо соли 1934 ба амал омад, ки он ба ҷониби Арабистони Саудӣ анҷом ёфт. Дар натиҷаи ин ҷанг Арабистони Саудӣ тавонист, ки тамоми Асир ва қисми Начди ҳанӯз ишғол қарданашударо ишғол намуда, ба худ ҳамроҳ кунад. Дар ҳудудҳои ҳозираи худ Арабистони Саудӣ аз ҳамин давра вучуд дорад.

Сохти сиёсии Арабистони Саудӣ. Арабистони Саудӣ давлати динӣ ва тарзи идоракунии он мутлақияти подшоҳӣ мебошад. Сардори давлат ва ҳукумат подшоҳ аст. Вай ҳам сарвари сиёсӣ ва ҳам сарвари рӯҳонӣ (исломӣ)-и мамлакат мебошад. Исломи идеологияи расмии давлатӣ аст. Аз ин рӯ, қонунҳои Арабистони Саудӣ дар асоси шариаи исломӣ таҳия карда шудаанд. Подшоҳ ҳокимияти иҷроия ва қонунгузорро дар ихтиёри худ дорад. Дар як вақт нахуствазир сарфармондеҳи нерӯҳои мусаллаҳ ва додҳои олии Додҳои Олии Арабистони Саудӣ мебошад.

Хукумат аз ҷумлаи аъзои хонадони подшоҳ ташкил карда мешавад. Дар назди подшоҳ Шӯрои маслиҳатӣ вучуд дорад. Ин мақом, тавре ки аз номаш ҳам бармеояд, маслиҳатӣ буда, дар мавриди баррасии масъалаҳои гуногуни сиёсати дохилию хориҷӣ ба подшоҳ ягон ҳел таклифҳо пешниҳод менамояд. Аз тарафи подшоҳ қабул ва ё иҷро намудани пешниҳодоти Шӯрои Маслиҳатӣ шарт нест.

Мансаби подшоҳ аз соли таъсис ёфтани Арабиёни Саудӣ меросӣ аст. Дар сурати фавтидани подшоҳ ба ин вазифа яке аз аъзои сулолаи Саудҳо менишинад.

Вазъи иқтисодии Арабиёни Саудӣ. Нефт асоси иқтисоди Арабиёни Саудиро ташкил менамуд. Захираҳои ин сӯзишворӣ дар ин мамлакат ниҳоят зиёд буданд. Дар солҳои 30-юм ҷустуҷӯи нафти Арабиёни Саудӣ бо суръат пеш рафт ва дар он ҷо даҳҳо конҳои нафт кашф карда шуданд. Ба ҷустуҷӯ ва истихроҷи нафти Арабиёни Саудӣ асосан хориҷӣ машғул буданд. Соли 1933 корхонаҳои нафтистехсолкунии инҳисории Америка барои ҷустуҷӯ ва истехсоли нафт дар қисми зиёди қаламрави мамлакат иҷозатнома (консессия) гирифтанд. Дар Арабиёни Саудӣ истехсоли саноатии нафт, яъне аз нафт ҳосил кардани бензин, керосин, солярка, автол, солидол ва ғайраҳо соли 1938 оғоз ёфтааст.

Корхонаи инҳисории Америка "Стандарт ойл Компани оф Калифорния" ба истехсоли нафти Арабиёни Саудӣ асос гузоштааст. Ин корхонаи инҳисории америкавӣ ба истехсоли нафти Арабиёни Саудӣ танҳо машғул нашуд. Бо қарордоди дутарафаи Арабиёни Саудӣ ва инҳисори нумбурда ширкати муштаракӣ "Калифорния арабиен стандарт ойл компани" таъсис ёфта, дар Арабиёни Саудӣ қариб 6–7 сол ба истехсоли нафт машғул шуд. Соли 1943 ба истехсол ва фурӯши нафти Арабиёни Саудӣ ширкати дигар "Арабиен Америкэн ойл компани", ки онро маъмулан дар шакли мухтасар "Арамко" меноманд, машғул шуд. Ин ширкати навташкил қариб 90 фоизи истехсоли нафти Арабиёни Саудиро дар ихтиёри худ дошт.

Аз ҷиҳати истехсоли нафт Арабиёни Саудӣ он вақт дар байни давлатҳои ҷаҳон баъди ИМА ҷои дуюмро ишғол мекард. "Арамко" аз истехсол ва фурӯши маҳсулоти нафти ин давлат даромади калон ба даст мебаровард. Тахминан 92 фоизи даромади миллии Арабиёни Саудӣ аз ҳисоби фурӯши нафт буд.

Ғайр аз нафт, ба миқдори кам ҳам бошад, дар Арабиёни Саудӣ тилло, нуқра, оҳан, мис ва маъданҳои дигар низ истехсол карда мешуданд.

Дар Арабиёни Саудӣ ҳунармандӣ ва касибӣ низ тараққӣ карда буд. Вале коркунони ин соҳа ҳеле кам буданд. Қариб 75 фоизи аҳолии мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Он вақт соҳаи асосии кишоварзии

Арабистони Саудӣ чорводорӣ ба шумор мерафт. Дар музофоти Асир ва баъзе минтақаҳои дигари мамлакат гандум, чав, чуворимакка, чуворӣ, шолӣ, сабзавот, дарахти нахл, кахва, мевачоти ситрусӣ, анор, анчир, бодом ва гайра парвариш карда мешуданд. Як қисми аҳолии сохилҳои баҳр ва дарёҳо ба моҳигирӣ ва ё чамъоварии марворид, марҷони сиёҳ ва қахрабо машғул буд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

---

1. Арабистони Саудӣ дар кучо воқеъ гардидааст? 2. Дар бораи таъсис ёфтани Арабистони Саудӣ маълумот диҳед. 3. Сохти сиёсии Арабистонро шарҳ диҳед. 4. Ҷанги байни Арабистони Саудӣ ва Яман дар соли 1934 чӣ дод? 5. Бойгарии асосии Арабистони Саудӣ чист? 6. Дар бораи "Стандарт ойл компани оф Калифорния" ва "Арабиен Америкэн ойл компани" нақл кунед. 7. Ибни Сауд дар Арабистони Саудӣ кадом солҳо ҳукмронӣ кардааст? 8. Дар бораи вазъи кишоварзии Арабистони Саудӣ хикоя кунед. 9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

---

§ 27. СУРИЯ

Сурия дар оғози давраи муосир. Сурия дар тӯли қариб 400 сол дар зери юғи мустамликавии Туркия буда, дар охири Ҷанги якуми ҷаҳонӣ аз тарафи артиши Антанта ишғол карда шуд. Мувофиқи қарордоди Конференсия сулҳи Париж Сурия қаламрави зерваколати Фаронса гардид, ки ин баробар буд ба мустамликаи Фаронса таъдир ёфтани он.

Дар давраи истилои Фаронса сохти ҷамъиятии Сурия мулкдорӣ бар замин ва машғулияти асосии аҳолии он кишоварзӣ буд. Заминоҳои зиёди барои кишти кор кулай дар дасти заминдорони қалон буданд. Қисми фаллоҳон дар ихтиёри худ китъаҳои наҷандон қалони замин доштанд. Қисми дигари фаллоҳон аз сабаби камзаминӣ ба мардикорӣ машғул буданд.

Молҳои арзони истеҳсоли фабрикавии хориҷӣ ба бозорҳои Сурия роҳ ёфта, ба рушди истеҳсолоти косибии ҳунармандии ин давлат монеъ мешуданд. Саноати Сурия хеле суст пеш мерафт. Мардуми ихтисосманд ва зиёӣ дар ватан кор намеёфтанд. Бинобар ин мачбур мешуданд, ки дар ҷустуҷӯи кор ба давлатҳои хориҷӣ кӯчида раванд.

Сармоядорони Сурия дар шароити воридшавии сармояи Фаронса ба саноат бештар ба савдои судхӯрӣ маблағгузорӣ карда, замин ҳам мехариданд. Вале сармоядороне, ки замин мехариданд, дар истифодаи он муносибатҳои сармоядориро истифода намебуданд.

Баъди ба Сурия омадани Фаронса дар ин чо сохти сиёсӣ ва иҷтимоӣ тағйир наёфт. Ҳокимияти мукарраргардида барои мустаҳкам кардани ҳукмронии Фаронса истифода бурда мешуд. Ахволи халқи Сурия боз ҳам вазнинтар шуд. Акнун вай маҷбур буд, ки як қисми қарзи империяи Усмонӣро пардозад. Ба зимман халқи араби Сурия пардохти товони ҷанги Туркия низ бор карда шуд. Ширкатҳои инхисории Фаронса аз Сурия барои иҷора иҷозатномаҳои фондаовар мегирифтанд. Тоҷирони Фаронса бозорҳои Сурияро аз молҳои саноатӣ пур мекарданд. Дар баробари ин аз Сурия маҳсулоти хӯроквориро бо нархи арзон харида содир менамуданд.

Муборизаи озодихоҳии халқи Сурия. Аз зери зулми империяи Усмонӣ ҳалос шуда, Сурия ба доми Ҷоги мустамликавии империализми Фаронса гирифтанд. Тақдирҳои Сурияро мамлакатҳои империалистӣ ҳал карданд. Халқи он баҳри истиқлолияти ватани худ аз нав ба мубориза бархост. Дар Сурияи Ҷарбӣ дастаҳои ҷирикҳои фаллоҳон ва қўчманчиён ташкил ёфтанд. Шӯриши аввалини зидди фаронсавӣҳои истилогар моҳи майи соли 1919 дар вилояти Латак ба амал омад. Дар Сурияи Шарқӣ бо номи "клубҳои арабӣ" марказҳои ҳаракати зиддиимпериалистӣ машҳур буданд.

Конференсияи сулҳи Париж истиқлолияти Сурияро эътироф накард.

Моҳи ноябри соли 1919 Шӯрои Миллии Халқ таъсис ёфт, ки ба он намоёндагони ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ чамъиятҳои аксар шахру навоҳии вилоятҳои Сурия дохил шуданд. Шӯрои Миллии Халқ аз тариқи маблағи чамъовардан худ дастаҳои ихтиёриро мусаллаҳ мекард. Барои муназзам соختани ҷараёни муборизаи озодихоҳона ва идораи минтақаҳои аз истилогарон озод кардашуда моҳи декабри соли 1919 Ҳукумати Сурияро ташкил намуд.

Ба рушди ҳаракати миллии озодихоҳии халқи Сурия амир Файсал ва наздикони ӯ монеъ мешуданд. Файсал дар аввали соли 1920 ҳатто бо нахуствазири Фаронса Клеменсо қарордоде ҳам имзо кард, ки мувофиқи он қисмати шарқии мамлакат ба зери сарпарастӣ (протекторат)-и Фаронса даромад. Ин қирдорҳои Файсал хиёнати рӯйроستی зидди халқ ва давлати Сурия буд. Нерӯҳои истиқлолиятҳои Сурия ба муқобили ин хиёнати амир эътироз баён намуда, иброз доштанд, ки қарордоди имзокардан амир Файсалро эътироф намекунанд.

Файсал бар зидди нерӯҳои ватанпарвари Сурия ба мубориза ҳам даст зад, ки он дар амал табаддулот буд. Ӯ фармон дод, ки Шӯрои Миллии Халқ пароканда карда шавад. Моҳи марти соли 1920 Файсал худро подшоҳи Сурия эълон кард.

Моҳи апрели соли 1920 Конференсияи Сан-Ремо Сурияро ба қаламрави зервақолати Фаронса супурд. Моҳи июл қувваҳои ҳарбии Фаронса ба Сурияи Шарқӣ дароварда шуданд.

Солҳои 1920 - 1922 дар вилояти Хайрон, Шимолии Сурия ва шаҳри Димишк борҳо шӯришҳо ва гирдиҳамонию намоишҳои зидди Фаронса доир гардиданд.

18 октябри соли 1925 дастаҳои чирикҳои хуб мусаллаҳ ба шаҳри Димишк даромаданд. Қувваҳои ҳарбии Фаронса ба чирикҳои Сурия муқовимат карда натавониста, маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк кунанд.

Моҳи майи соли 1926 қувваҳои ҳарбии Фаронса ҳучуми густурдан зидди шӯришчиёни Сурияро оғоз намуданд. Фаронса вилояти Чабан-Друзро забт намуда, Димишқро гулӯлаборон карда, баъд ба мавзеи Гута ва Сурияи Шимолӣ ҳамла карданд. Даҳҳо ҳазор нафар чирикҳои ба чамъоварии ғалладона машғулбуда боз ба артиш баргаштанд. Дар натиҷаи ин зимистони соли 1926 ва баҳори соли 1927 ҷанг дар байни артиши истилогарон ва ватандӯстони Сурия аз нав авҷ гирифт. Истилогарони Фаронса дар натиҷаи истифодаи силоҳи навтарин ва сафарбаркунии нерӯҳои иловагӣ танҳо баҳори соли 1927 тавонистанд, ки бар размандагони Сурия ғалаба кунанд.

Сурия дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ. Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ дар Сурия ҳаракати корпартоии зидди ҳукумати маҳаллӣ, соҳибкорон ва маъмурияти мустамликавӣ пурзӯр шуд. Моҳҳои январ-феврالی соли 1936 дар Сурия корпартоии умумии зидди ҷазодихии шишироқчиёни ҳаракати миллию озодихоҳии Сурия доир гардид. Дар рафти ин корпартоӣ дар сар то сари мамлакат намоишҳои якдилӣ бо корпартоёфтагон ба амал омаданд.

Ин дафъа ҳаракати зиддифаронсавӣ чунон пурзӯр буд, ки мустамликадорон онро ҳатто тавассути силоҳ ҳам фуру нишонда натавонистанд. Аз ҳамин сабаб маҷбур шуданд, ки гузашт кунанд. Амали конститутсияро аз нав ҷорӣ намуданд. Аз намояндагони Иттиҳоди Миллӣ кабинети вазирони Сурияро ташкил карданд. Дар натиҷаи музокироти роҳбарони ин ҳизб бо ҳукумати Фаронса моҳи сентябри соли 1936 қарордоде имзо карда шуд, ки яке аз моддаҳои он дар зарфи се соли оянда зерваколати Фаронса будани Сурияро бекор мекард. Вале дар баробари ин модда ба қарордоди мазкур чандин моддаҳои ҳам дохил карда шуданд, ки баъди аз зери ваколат баромадан ҳам назорати Фаронса ба қорҳои ҳарбӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Сурия боқӣ мемонд. Сарфи назар аз гузашткунҳои иловагии ҳукумати Сурия, ин қарордодро парламенти Фаронса тасдиқ накард. Нерӯҳои иртиқои парламенти Фаронса мехостанд, ки дар Сурия тартиботи ваколат нигоҳ дошта шавад.

Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ парламенти Сурия пароканда карда шуд. Дар Сурия диктатураи бевоситаи Фаронса ҳукмрон гардид. Вале ба империализми Фаронса муяссар нагардид, ки ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Сурияро паҳш кунад.

Ба халки Сурия лозим омад, ки муборизаро бар зидди мустамликадорони Фаронса давом бидихад. Ба вай танҳо соли 1943 муяссар гардид, ки ба бекор карда шудани ваколати Фаронса бар Сурия муваффақ шавад. Баъди ба даст даровардани истиқлолият ҳам ба Сурия лозим омад, ки худро аз Фаронса ва давлатҳои дигари империалистӣ ҷимоя кунад.

=== САВОЛ ВА СУПОРИШ ===

1. Сурияи оғози давраи муосирро чӣ хел дарёфтед? 2. Зерваколати Фаронса будани Сурияро шарҳ диҳед. 3. Шӯрои Миллии Халк баъд аз таъсис ёфтани ба кадом корҳо машғул шуд? 4. Дар бораи муборизаи миллию озодихонаи халки Сурия мисолҳо биёред. 5. Вазъи ҳаракати миллию озодихонии халки Сурия дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ чӣ гуна буд? 6. Дар арафаи Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ гузашткунии мустамликадорони Фаронса ба халки Сурия аз чӣ иборат буд? 7. Сурия кай истиқлолияти давлатӣ ба даст даровард? 8. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 28. ИРОК

Ироқро ишғол кардани Англия. Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ Ироқ аз тарафи қувваҳои ҳарбии Англия ишғол карда шуд. Сиёсати горагтаронаи Туркия ва амалиётҳои ҳарбии англисҳо хоҷагии халки Ироқро ба ҳолати ногувор гирифтанд. Дар натиҷаи ба қувваҳои ҳарбии Англия ва корпусҳои меҳнатии Туркия сафарбар кардани мардҳои нарасидани нерӯи корӣ хис карда мешуд. Бо ҳамин сабаб қариб 50 фоизи заминҳои ҳосилхези вилояти Мосул бекор хобида буданд. Косибии анъанавӣ ва саноати нафтаи Ироқ низ рӯ ба таназзул ниҳод. Аҳолии мамлакат аз нарасидани озуқа азоб мекашид. Нархи наво аз се то панҷ маротиба афзуд, ханноти авҷ гирифт. Дар мамлакат вабо, мараз ва домана паҳн шуд. Аз гуруснагӣ ва касалии дахҳо ҳазор нафар одамон фавтиданд.

Ироқро забт карда, Англия хост, ки онро ба тобиести мустамликавии худ табдил бидихад. Дар марказ ва дар маҳалҳо тамоми ҳокимият дар дасти маъмурияти англисҳо буд. Барои ба тарафи худ кашидани аҳоли Англия дар Ироқ ислоҳоти замин гузаронд. Мувофиқи ин ислоҳот замин ба шайхҳои қabilaҳо, ашрофони рӯхонӣ ва буржуазияи миёнарав (компрадор) дода шуд. Вале ислоҳот сиёсати умумии мустамликадорони Англияро тағйир наод. Ироқ дар ҳолати мустамликавии беҳуқуқ мондан гирифт.

Шӯриши озодихонаи солҳои 1918 – 1920. Халк ва табақаҳои гуногуни иҷтимоии мамлакат, аз он ҷумла арабҳо, курдҳо, буржуазияи калон, аҳли илму фарҳанг, рӯҳониён, коргарон, деҳқонон ва кӯчманчиён ба сиёсати аз тарафи Англия мустамликагардонии Ироқ бо нафрат менигаристанд. Англичҳо ба корҳои дохилии ҷамоаҳо ва уламои динӣ даҳолат мекарданд. Ҳатто мухторияти шаҳрҳои муқаддаси шиъаҳо – Начаф ва Карбалоро бекор карданд, ки ин бегуфтугӯ қаҳру қазаби пайравони ин мазҳаби дини исломро ба вучуд овард.

Чунин вазъият ватандӯстони Ироқро маҷбур месохт, ки бар зидди мустамликадорон мубориза баранд. Онҳо созмони ватанпарваронаи Посбони Истиклолиятро таъсис намуданд. Дар баробари Посбони Истиклолият созмони Назри Ироқ ҳам тавлид ёфт, ки майли бо Англия ҳамкорӣ дошт.

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи Ироқ асосан зери роҳбарии шайхҳои қабилаҳо ва сарварони дини ислом сурат мегирифт. Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ин мубориза авҷ гирифта, ба шӯриш ҳам табдил ёфта буд.

Яке аз шӯришҳои калонтарини зидди Англия баҳори соли 1918 дар Начаф ва як қатор шаҳрҳои дигари Фуроти Миёна ба амал омад. Моҳҳои май-июни соли 1919 шӯриши аз ҷамаи калонтарину дарозмуддат шӯриши курдҳо буд, ки роҳбарии онро шайх Маҳмуд ба ӯҳда дошт. Ин шӯриш шiori ташкил кардани давлати соҳибистиклоли Курдистонро ба миён гузошт.

Аввали соли 1920 маркази ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба вилоятҳои арабнишини Ироқ кӯчид. Зимистон ва баҳори соли 1920 қабилаҳои бадавӣҳо қариб тамоми мобайн (Байнаннаҳрайн)-и дарёҳои Дажла ва Фуроти шимолтари Бағдодро аз истилогарон озод ва лашкаркаширо ба Мосул оғоз карданд. Роҳбарони Назри Ироқ бо мақсади ба гузашткунӣ розӣ кардани Англия дар конгресси Ироқ, ки дар шаҳри Ҳалаб баргузор гардид, 8 марти соли 1920 истиқлолияти Ироқро эълон карданд. Вале ин қарордод танҳо дар рӯи қоғаз монду ҳалос.

Конференсияи Сан-Ремо қарор қабул кард, ки Ироқ зерваколати Англия доништа шавад. Ба муқобили ин қарор моҳҳои май-июни соли 1920 дар Бағдод ва шаҳрҳои зиёди дигари Ироқ намонҳои эътирозии оммавӣ доир гардиданд. Иштирокчиёни онҳо истиқлолияти давлатии Ироқро тақозо намуданд. Дар маҷлиси созмони Посбони Истиклолият шайхҳои қабилаҳои Ироқи Марказӣ ва уламои шиъа дар бораи оғози шӯриши яроқнок қарор қабул карданд. Ин шӯриш 30 июни соли 1920 аз баромади қабилае дар Рамайса оғоз ёфта, дере нагузашта ба ҷанги озодихонаи умумихалқии Ироқ мубаддал гардид. Дар тӯли ҳамагӣ як моҳ шӯришчиён қариб пурра қисмати арабии Ироқро озод карданд. Танҳо нуқтаҳои тақягоҳи дар водии Дажла (дар байни Баера ва Бағдод)

вокеъбудай англисхо озод накарда монданд. Мустамликадорони Англия бар зидди размандагони Ироқ артиши 150-хазорнафараи худро равон карданд. Қувваҳои ҳарбии Англия дар миёнаҳои моҳи ноябри соли 1920 нерӯҳои асосии қабилҳои Ироқро торумор намуданд. Лекин чирикҳои Ироқ боз чандин моҳи дигар муборизаро бар зидди англисхо давом доданд.

Ироқ дар давраи вақолат. Комиссари олии Англия дар Ироқ моҳи октябри соли 1920 ҳукумати муваққатии Ироқро таъсис намуд. Бо чидду чаҳди Англия 23 августи соли 1921 писари ҳокими Ҳиҷоз Файсал Алҳошимӣ подшоҳи Ироқ эълон карда шуд.

Ба ҳамаи мақомоти ҳукумати подшоҳӣ мушовирони англисӣ дохил карда шуданд. Дар музофотҳо нозирони англис ҳокими мутлақ буданд. Ҳукмрони воқеи Ироқ комиссари олии Англия буд. Мувофиқи қарордоди соли 1922 ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи сиёсати байналхалқӣ ва молиявӣ бояд ба "маслиҳатҳои" комиссари олии Англия таъя мекард. Англия дар Ироқ қувваҳои ҳарбӣ ҳам дошт.

Шартҳои асоратовари қарордоди мазкур аҳли ҷамоатчиғии Ироқро ба қаҳру ғазаб оварданд. Ба ҳаракати эътирозии мардуми Ироқ, ки тамоми мамлакатро фаро гирифта буд, Ҳизби Миллии Ироқ бо роҳбарии Абутиман, Ҳизби Эҳён Ироқ бо сардории Ассадр ва уламои маъруфи шиъа сарварӣ мекарданд. Мустамликадорон соли 1924 баромадҳои зидди маъмурияти мустамликавино паҳш карда, ба нафъи худ бо Ироқ қарордодро ҳам ба имзо расонданд. Баъди ин Конститутсияи Ироқ тасдиқ карда шуд, ки онро Вазорати мустамликаҳои Британияи Кабир таҳия карда буд.

30 июни соли 1930 арбоби маъруфи давлатӣ Нурӣ Саид, ки чанде пеш ба ҳукумати Ироқ роҳбарӣ мекард, қарордоди нави Англия ва Ироқро ба мӯҳлати 25 сол имзо кард. Мувофиқи қарордоди мазкур Ироқ давлати соҳибистиқлол эълон карда шуд. Англия мувофиқи қарордоди соли 1930 ҳуқуқ гирифт, ки дар масъалаҳои сиёсати хориҷӣ "маслиҳатчи" Ироқ бошад. Пойгоҳҳои ҳарбии Англия мисли пештара дар Ироқ мондан гирифтанд. Англия инчунин ҳуқуқ дошт, ки мушовирони ҳарбии худро ба Ироқ равон кунад.

Моҳи ноябри соли 1930 созмони Бародарии Миллӣ таъсис ёфт, ки ба он нерӯҳои нисбат ба ҳукумати Нурӣ Саид дар оппозиция буда муттаҳид шуданд. Моҳи январи соли 1931 ба ҳайати Бародарии Миллӣ Ҳизби Миллии Ироқи Абутиман ҳам дохил шуд. Бародарии Миллӣ такозо мекард, ки созишномаи соли 1930 аз эътибор соқит карда, ҳукумат ба истеъфо гуселонда шавад. Талабҳои созмони мазкурро оммай халқ дастгирӣ мекард.

Ҳукумати Нурӣ Саид ба қувваҳои ҳарбии Англия таъя карда, вусъатёбии минбаъдаи ҳаракати миллию озодиҳоноаро дар Ироқ

боздошт ва 3 октябри соли 1932 ўхдадорихои Ироқро оид ба созишномаи соли 1930 расман эълон кард. Бо ин роҳ ҳукумати Нурӣ Саид барои ба Лигаи Миллатҳо қабул шудани Ироқ муваффақ гардид.

Баъди моҳи марти соли 1933 бо роҳбарии Рашид Алӣ Алгайданӣ ба сари ҳокимият омадани ҳукумати Бародарии Миллӣ ҳам вазъият тағйир наёфт. Ин ҳукумат низ ваъда дод, ки созишномаи соли 1930-ро риоя мекунад.

Моҳи августи соли 1933 ҳукумати Бародарии Миллӣ ба муқобили ошурҳои дар Ироқ соқинбуда куштор ташкил кард. Ҳизби Миллии Ироқ бар зидди ин майлони фаъолияти ҳукумат баромад. Ҳукумати Рашид Алӣ Алгайданӣ маҷбур шуд, ки ба истеъфо равад.

Моҳи марти соли 1935 кабилаҳои дар минтақаи Фуроти Миёна соқинбуда шӯриш бардоштанд. Ин воқеаро Бародарии Миллӣ барои аз нав ба сари ҳокимият омадани худ истифода бурд. Вале ғайр аз ваъдаҳои зиёд кори дигаре накард. Мақоми мустамликавии Ироқ мувофиқи ҳамон созишномаи соли 1930 мондан гирифт.

Ироқ дар арафои Чанги дуюми ҷаҳонӣ. Муқобилони ҳукумати Бародарии Миллӣ торафт зиёд мешуданд. Дар хайати онҳо ҷарбиён ҳам буданд.

29 октябри соли 1936 нерӯҳои дар зери фармондеҳии генерал Бакр Сидқӣ ба Бағдод наздикшуда ба подшоҳ Ғозии I талаби қатъӣ пешниҳод карданд, ки ҳукумати Бародарии Миллӣ ба истеъфо гуселонда шавад. Подшоҳ ин талабро қабул кард ва ба Ҳикмат Сулаймон супориш дод, ки кабинети нави вазиронро таъсис бидиҳад. Аз ҳафт аъзои ҳукумат се нафарашон намояндагони гурӯҳи "Ал Ахалӣ" (ашхоси дар атрофи рӯзномаи "Ал Ахалӣ" муттаҳидшуда) буданд, аз он ҷумла Абултиман ва Алӣ Чадарҷӣ. Генерал Бакр Сидқӣ сардори ситоди кулли артиши Ироқ таъйин карда шуд.

Ҳикмат Сулаймон ва Абултиман, ки вазифаи вазири молияро ишғол карда буд, иброз доштанд, ки дар мамлакат ислоҳоти васеъ мегузаронанд. Ислоҳот, аз он ҷумла ба деҳқонони беамин тақсими қардани заминҳои давлатӣ, афви маҳбусони сиёсӣ, мусондат ба рушди саноати миллӣ, таъминоти иҷтимоӣ, ҳавасманд кардани фаъолияти иттифокҳои касаба ва ғайраро дар назар дошт. Вале ин ҳукумат аз ўхдаи иҷрои ваъдаҳои худ марбут ба ислоҳот баромада натавонист. Баръақс, роҳи зӯрварӣ бар зидди ҳаракати халқиро пеш гирифт. Аз ин рӯ, ҳамчун эътироз вазирони "Ал Ахалӣ"-чиён ба истеъфо рафтанд.

Вазъияти баамаломадаро нерӯҳои рӯ ба тарафи Англия ба хубӣ истифода бурда, 11 августи соли 1937 Бакр Сидқиро куштанд. Баъди 5 рӯз ҳукумати Ҳикмат Сулаймон фаъолияти худро қатъ кард. Дар мамлакат ҳокимияти нерӯҳои англисимаоб аз нав барқарор карда шуд. 25 декабри соли 1938 ҳукумати нави Нурӣ Саид таъсис ёфт. Ӯ барои